

rajzolódik ki előttünk.”¹⁴⁵ Érdekes megjegyezni azonban, hogy noha az eredeti angol kifejezés, a „be invested in” jelentése ’érdeklődni valami iránt’, ebben a kontextusban felmerülhet azonban a kifejezés „befektetni” (to invest) jelentésű konnotációja is. Társadalmi-politikai okokat vizsgálva naivitás ugyanis azt hinni, hogy pusztán a külső tényezők, itt: az egyenjogúsági mozgalmak követelnek ki változásokat. Anélkül, hogy mélyebb szociológiai-politikai okfejtésbe bocsátkoznák – ami e dolgozatnak nem feladata –, látni kell, hogy összetettebb folyamatokra van szükség, *szándékos* és *tudatos* döntések sorozatára e változások eléréséhez. Természetesen ezzel nem a női egyenjogúsági mozgalmak indokoltságát, erejét és hatását kívánom elvitatni. Azonban amikor például az 1842-es ún. Mines Act értelmében a nők és a gyermekek munkaidejét – látszólag külső nyomásra, s e két társadalmi csoport védelme érdekében – csökkentették, akkor e mögött az a jól felfogott döntéshozói érdek (is) állt, hogy ennek a törvénynek következtében a bányatársaságok, majd később a Factory Act-ek (1833, 1844, 1847, 1850 és 1853) után a gyárak is sokkal szívesebben alkalmaztak férfimunkaerőt, mint nőit, biztosítva ezzel a férfiak munkavállalását.¹⁴⁶ Ilyen szempontból értelmezhető tehát a másodlagos „invesztál”, „befektet” jelentés: célelvűségen alapuló, egyre inkább a felmerülő és változó társadalmi igényeket (itt: egyenjogúságot) a rendszerbe beépíteni – *horribile dictu*: hasznosítani – kívánó folyamatokról és döntésekről beszélünk.

3.3. Női utazók.

Minden bizonnyal számos műfaj esetén kimutathatók társadalmi hatásmechanizmusok, történeti összefüggések – és itt hangsúlyozottan nem egy adott műalkotás pozitívista megközelítéséről beszélek, hanem a műfajoknak irodalomtörténeti (ki)alakulásáról. A regény kapcsán például Robert L. Caserio egyenesen nevetséges feltételezésnek tartja, hogy lenne bárki a világon, aki e műfajt politikai, piaci és egyéb társadalmi vonatkozásoktól függetlenül akarná vizsgálni.¹⁴⁷ Ha elfogadjuk ezt az állítást a regényről, mennyivel inkább igaznak bizonyulhat ez az úti irodalom esetén, amely nem csak a háttér országban zajló történelmi folyamatok, a szerzők társadalmi pozíciója vagy épp az olvasói igények okán, hanem – és ami

¹⁴⁵ We see women positioned both outside and invested in politics. All in all, we see a Britain poised for change. *Uo.*, 3.

¹⁴⁶ vö. STEINBACH *i.m.* 136.

¹⁴⁷ R. L. CASERIO, *The Cambridge History of the English Novel*, Cambridge, Cambridge University Press, 2012, 7.

talán a legfontosabb itt – a *téma* vonatkozásában is elválaszthatatlan a kolonizációs kérdéskörtől.

Kitűnően érzékelteti a XIX. század női szerzőinek, különösképpen a „woman traveller”¹⁴⁸ helyzetének ellentmondásosságát az alábbi idézet, amely Indira Ghose-tól származik, s amely a kor társadalmi viszonyain kívül a fent említett két terület, kolonializmus és feminizmus szoros összekapcsolódását is tökéletesen megfogalmazza. Ghose szerint a XIX. századi női utazók és írók nemüket tekintve gyarmatosítottoknak, faj tekintetében azonban gyarmatosítóknak tekinthetők [„colonized by gender, but colonizer by race”].¹⁴⁹ Ez a „gyarmatosított gyarmatosító” helyzet, illetve nézőpont sokszor megmutatkozik a női szerzők, a „woman traveller”-ek műveiben. E rövid megjegyzés háttérében nyilvánvalóan annak felismerése áll, hogy a Viktória-kor elején még korlátozott női szereplehetőségek, az alárendeltség megtapasztalása folytán – Ghose szerint – a női utazók alapvetően más szemszögből vizsgálva az idegen kultúrákat, sok esetben megértőbbnek, elfogadóbbnak bizonyulnak férfi társaiknál.¹⁵⁰

Susan Bassnett, egy az úti irodalom és gender viszonyát vizsgáló tanulmányában jegyzi meg a XIX. századi, amerikai születésű író, utazó, felfedező May French-Sheldon 1894-es Afrika-könyve¹⁵¹ kapcsán, hogy a szerző zsarnoki viselkedése [imperial behaviour] „lenyűgöző módon” fejlett szociális érzékenységgel [social conscience] párosul.¹⁵² Valóban, French-Sheldon kötete előszavában nem csak arról biztosítja az olvasót, hogy nőként biztonságban utazhatta végig Kelet-Afrikát, sőt, az afrikai törzsek között barátokra lelt, hanem

¹⁴⁸ A magyar „utazónő”, „női utazó” kifejezéseket – talán mert e fogalom Magyarországon a XIX. században alig létező, legalábbis alig vizsgált jelenség – erőltetettnek, nehézkesnek érzem. Gyors – és persze felületes – internetes keresés után a Wikipedia „Magyar utazók és felfedezők” címszavát olvasva egyetlen női nevet sem találunk, noha tudjuk, hogy az elmúlt századokban voltak, ha nem is sokan, akik hazánkából indultak neki a nagyvilágnak.

¹⁴⁹ Indira GHOSE, *Women travellers in Colonial India: The power of the female gaze*, Oxford, OUP, 1998. Idézi THOMPSON, *i.m.*, 191.

¹⁵⁰ Vö. Doris JEDAMSKI, *Images, self-images and the perception of the other. Women travellers on the Malay Archipelago*, The University of Hull. Centre for South-East Asian Studies. Occasional Paper No. 26., 1995

¹⁵¹ May French SHELDON, *Sultan to Sultan* (1892)

¹⁵² Susan BASSNETT, *Travel Writing and Gender* = P. HULME, T. YOUNGS, *The Cambridge Companion to Travel Writing*, London, CUP, 2002. 227.

annak is tudatában van, mennyire szokatlan és ritka ez a fajta viszonyulás a gyarmatok őslakosságához és kultúrájukhoz.

...fájó szívvel fejezem be a munkát, melynek során minden erőmmel azon voltam, hogy olvasóimat jobban megismertessem ezeknek a primitív természeti törzseknek az életkörülményeivel, akiket büszkén vallhatok barátaimnak s akik barátjuknak neveznek. Az volt a célom, hogy bemutassam, hogy ha egy nő több, mint ezer mérföldet utazhatott Kelet-Afrikában, ellenséges törzsek között, csupán zanzibári zsoldosok kíséretében, de vérontás nélkül, akkor azok a különleges óvintézkedések, melyeket néhány leendő gyarmatosító tesz, szükségtelenek, kegyetlenek, és a legkevésbé sem emberségesek.¹⁵³

Hasonló érzékenységre utalnak az angol Margaret Brooke (1849-1936) könyveinek egyes szakaszai, aki férje munkája révén szintén a Maláj-szigeteken, Sarawak államban élte le élete jelentős részét. *My life in Sarawak* (1913) című önéletrajzának előszavában rendkívül modern felfogásról ad tanúbizonyságot, amikor a különböző borszínek, népek, kultúrák közötti különbségről elmélkedik, s abszurdnak érzi annak lehetőségét, hogy ezen különbségek a barátság útjába álljanak.¹⁵⁴ Mind French-Sheldon, mind Brooke azért érezhette fontosnak álláspontjukat kihangsúlyozni, mert a korszak uralkodó vélekedése az általuk abszurdnak vagy embertelennek nevezett felsőbbrendű gyarmatosítói megközelítés volt, s az úti könyvek nagy része ennek fényében született. Köteteikben éppen ezért adnak hangot saját – a korabeli közvélekedéstől eltérő – nézőpontjuknak. Mindenképpen meg kell itt jegyezni azonban, hogy a „közeledés”, a „barátkozás” igénye meglehetősen egyoldalú, s tipikusan a gyarmatosítói pozíció elhagyására való képtelenség jele. Azt bizonyítja, hogy nem elég, hogy a gyarmatosító, a „nyugati”, a „fehér ember” lerohanja, elfoglalja a gyarmatosított területet, ásványkincseit magáénak akarja, kizsákmányolja az ott élőket, de még a jó viszony, sőt: barátság igényét is

¹⁵³ „... it has been with an aching heart I have completed the work, endeavoring with fortitude to do my best to make my readers better acquainted with the possibilities of the natural primitives whom I am proud to call my friends and be called friend by, and to demonstrate that if a woman could journey a thousand and more miles in East Africa, among some hostile tribes, unattended by other than Zanzibari mercenaries, without bloodshed, the extreme measures employed by some would-be colonizers are unnecessary, atrocious, and without the pale of humanity.” *Uo.*

¹⁵⁴ “how absurd it is that different coloured skins should be a bar to friendship between white and dark people” (...) “kindness and sympathy are not confined to any region of the earth, or to any race of men.” Margaret BROOKE, *My life in Sarawak, by the Rane of Sarawak*, New York, Oxford University Press, 2005, 159.

fenntartja magának azokkal, akiknek életét ellehetetleníti. Teszi mindezt a „kindness” és „sympathy” jegyében. Érdeemes lenne itt is – mint oly sokszor – a másik oldalt is megvizsgálni: vajon igényelték-e az őslakosok a britek mégoly jószándékú közeledését, „barátságát”? Ezt a témafelvetést, a gyarmatosítói pozíció és nézőpont elhagyására való képtelenség kérdéskörét részletesen vizsgálom majd a posztkolonializmust tárgyaló fejezetben, Gayatri Spivak problémafelvetése kapcsán. Fontos mindazonáltal észrevenni, hogy Sheldon, s különösképpen Margaret Brooke esetében a Viktória-korszak kései alkotóiról van szó, ahol már beérni látszanak azok a társadalmi folyamatok és változások, melyeket a korábbiakban vázoltam.

Mindezek ismeretében, illetve amennyiben Indira Ghose állítását elfogadjuk, s a szociális érzékenység megnyilvánulását – adott esetben – a női nézőpontnak tulajdonítjuk, úgy Isabella Bird viszonyulása a gyarmatokon megismert népcsoportokhoz meglepőnek hathat ugyan, mégis sokkal inkább a Viktória-kor kezdetére, közepére általánosan jellemző vélekedést tükrözi. Érdekes módon a Bevezetőben említett pozitív előjelű – sőt, sokszor túlzónak tűnő – beszámolóiból, a „gyarmatosítás himnuszából” áradó lelkesedés Birdnél az egyes helyi népcsoportok bemutatására már nem terjed ki. A *Golden Chersonese* szerzője a malájokat kifejezetten csúnyának tartja [decidedly ugly] (IX. Levél), tekintetük ostobaságát az ökrökéhez hasonlítja [the dark, liquid eyes are no more intelligible” (...) “than the eyes of oxen”] (VII. Levél), ami pedig a korábbi portugál gyarmatosítókat illeti, vélekedése szerint a helyiekkel kötött házasságok révén csak lealacsonyították magukat [“lowered themselves with native marriages”]. (IX. Levél) Az Indira Ghose-idézetből levezetett következtetéssel ellentétben tehát Isabella Bird kötetében nem egyszer szerepelnek lekicsinylő, erősen rasszista megjegyzések, amelyek illeszkednek a brit birodalom dicsőítését célzó, „hymn to British imperialism” kontextusába.

Hibás megközelítés volna tehát, ha a „colonized by gender but colonizer by race” megállapításból azt az általános érvényű következtetést próbálnánk levonni, hogy a Viktória-kori nők otthoni alárendelt szerepüknel fogva minden esetben érzékenyebbnek, megértőbbnek bizonyultak a gyarmatosított népekkel szemben. Az egyes női szerzőknél adott esetben igaznak tűnő állítás nem alkalmazható minden női szerzőre. Annál is inkább, mert fejlett szociális érzékenységre utaló megnyilatkozásokra nem pusztán női szerzők szövegeiből hozható fel példa. Frank Swettenham, a Maláj gyarmatok első brit helytartója [Resident general], maga is számos, a Maláj-szigetvilágról szóló tanulmány és kötet szerzője, éppen Margaret Brooke könyvének előszavában buzdítja igazságos bánásmódra az írónőt a helyi közösségeket illetően, s ad neki jó tanácsot, miszerint „a fehér embernek soha nem szabad elfelejtenie, hogy jelenléte

a helyi őslakosság javára kell, hogy váljék”. [“Treat him fairly, reasonably, justly, remember that he represents the people of the country for whose benefit (...) the white man is there”].¹⁵⁵ A fentebb megjelenő naiv, alapvetően jószándékú közeledési igény itt racionalitással párosul, s nem annyira a „barátkozás”, a jó viszony ápolása, hanem sokkal inkább egy felelős gyarmatosítói magatartás az, amelynek fontosságát Swettenham hangsúlyozza.

Az Indira Ghose-idézetből elvileg logikusan levezethető sajátosan „női” hozzáállással, érzékenységgel és empátiával tehát jellemzően nem találkozunk ezekben az írásokban. Az irodalomkritika feminista, azon belül is gynokritikai irányzata, amely a nőt mint szerzőt vizsgálja, feltételezi azonban, hogy valamilyen jellegzetesen női viszonyulás mégiscsak létezik az irodalom felé: „a női szerzők sajátos közösséget képviselnek az irodalomban; ami [...] nem biológiai nemükből következik, hanem sajátos viszonyukból kánonokhoz, irodalmi és történeti tradíciókhoz.”¹⁵⁶ Ennek az állításnak megítéléséhez közelebbről meg kell vizsgálni a női írói identitás alakulásának folyamatát.

3.4. Női szerzők. Gynokritika. Női írói identitás

A női írói identitás (ki)alakulása egyfelől kapcsolódik ahhoz a korábbiakban, a műfaj kapcsán már említett felvetéshez, miszerint Bird esetében is számolni kell azzal a lehetőséggel, hogy a levélírás apropója egyfajta legitimációs eszközként (is) működik a XIX. századi női irodalomban. Az önlegitimációnak ez a formája azonban nemcsak a műfajmegválasztásnál, hanem számos „elejtett” megjegyzés kapcsán, vagy a többnyire a kötetek bevezetőjében megfogalmazott „exkuzálási kényszer” révén is tetten érhető. Ebben az alfejezetben, az elméleti háttér tisztázása után ezekre a szövegszakaszokra hozok példát.

A feminista mozgalmak korai, XIX. század végi – XX. század eleji megjelenése lényeges társadalmi változásokat indított be. Az adott korban és közegben részben elérték céljukat – nota bene: itt még nem feminista irodalomkritikáról beszélünk, csupán a szociológiai aspektusról. A politikai választójog (jóllehet korlátozott) megjelenése, a házasság-válás megítélésének változása, a munkajog területén életbe lépett újítások mind ezen törekvésekhez

¹⁵⁵ BROOKE, *i.m.*, viii.

¹⁵⁶ Elaine SHOWALTER, *Toward a Feminist Poetics* = E.S. (ed.), *The New Feminist Criticism. Essays on Women, Literature and Theory*, London, Virago Press, 1986. 125-143., KÁDÁR Judit, Feminista nézőpont az irodalomtudományban, *Helikon*, 1994/3-4. 407-416. Idézi BORGOS Anna, *Portrét a Másikról. Alkotónők és alkotótársak a múlt századelőn*, Bp., Noran-Kiadó Kft. 2007, 99-101.

kapcsolódóan kezdték el átalakítani a társadalmi szerepeket és elvárásokat. Ez az időszak egyfajta proto-feminista korszaknak nevezhető. A XX. század második harmadában, a 60-as, 70-es években *új feminizmus*ként jelenik majd meg az az irányvonal, amely a korábbiakhoz képest nem a férfival való azonosságra koncentrál, hanem éppen a különbözőségeire, s azt vallja, hogy a nőknek ezekben a különbözőségeiben, sajátosságaiban kell megtalálnia az erősségeit, és ezekre koncentrálnia.¹⁵⁷ A 70-es években az irodalomtörténet, a kánon újraértelmezésének igényével jelentkezik Elaine Showalter, aki a feminista irodalomkritika újragondolását sürgeti, a korszak másik meghatározó feminista gondolkodójával, Helen Cixous-val együtt. Tudatos döntés, hogy Cixous harcos attitűdje helyett, aki a női írás (*écriture féminine*) fogalma kapcsán alapvetően elkerülhetetlen harcként gondol a férfi és női nem közötti viszonyra,¹⁵⁸ inkább Showalter mérsékeltebb szemléletét veszem itt alapul. Showalter hiányolja egy egységes álláspont és értelmezés kialakítását, szerinte egészen a 70-es évekig különféle feminizmusok léteztek:

A kinyilvánított céloknak azóta sem született figyelemre méltó egységbe foglalása. A fekete irodalmárok tiltakoznak az ellen, hogy a feminista irodalomtudomány „tömény hallgatással” veszi körül a fekete és a harmadik világbeli nőírókat, és olyan fekete feminista esztétikáért szállnak síkra, amely a faji és a szexuális politikával is foglalkozna. A marxista feministák az osztályt állítanák középpontba, ahol a társadalmilag elkülönült nem [gender] az irodalmi termelést döntően meghatározza. Az irodalomtörténészek egy elveszett tradíciót akarnak feltárni. A dekonstrukció metodológiájában járatos irodalmárok egy olyan „irodalomtudományt akarnak magasabb egységbe foglalni, mely egyszerre textuális és feminista”. A freudista és a lacanista irodalmárok a nőknek a nyelvhez és a jelentéshez való kapcsolatát kívánják elméleti keretbe foglalni.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Sylviane AGACINSKI, *Politique des sexes*, Paris, Seuil, 2001

¹⁵⁸ Ld. A *Medúza nevetése* című 1975-ös tanulmányát, melyben kiáltvány-szerű hangon szól nőtársaihoz. Hélène CIXOUS, *A medúza nevetése* (ford. Kádár Krisztina) = Kis Attila Atilla, Kovács Sándor s.k., ODORICS Ferenc, *Testes Könyv II.* Ictus és JATE, Szeged, 1997, 357.

¹⁵⁹ Elaine SHOWALTER, *Feminist Criticism in the Wilderness.* = *The New Feminist Criticism. Essays on Women, Literature and Theory.* Ed. by Elaine Showalter. New York, Pantheon Books 1985. 243–270. — Magyarul: Elaine SHOWALTER, *A feminista irodalomtudomány a vadonban. A pluralizmus és a feminista irodalomtudomány*, Helikon 1994/3–4. 417–42.

Ebbe a sokrétűségbe vezeti be Showalter a *gynokritika* fogalmát, amely révén elméletében a feminista irodalomkritika alapvetően duális szerkezetűvé válik. Ez a két irány a *szövegértelmezés* hagyománya, a rekanonizációs törekvés, amely a nők kiszolgáltatottságát, félreértettségét, mellőzöttségét vizsgálja az irodalomban – bár Showalter ilyen tekintetben nem kategorizál, de nevezhetnénk ezt a vonalat akár „*klasszikus feminista*” iránynak. A másik, esetünkben releváns kategória a *gynokritika*, amely tehát a nőt mint szerzőt vizsgálja, s azt keresi – illeszkedve a második hullámos új feminizmus törekvéseihez –, van-e és ha igen, mi a női szerzők által írottaknak a sajátossága, különbözősége a férfiszerzők írásaihoz képest. Ennek az objektivitásra törekvő, nem „támadó” pozícióból induló gynokritikai értelmezésnek a kapcsán is felmerül persze a kérdés: lehetséges-e egyensúlyt teremteni, azonos módon vizsgálni és értelmezni a női és férfi írásokat, ha az origó, a kiindulópont a kanonizált (férfi)szöveg, s a női különbözőséget, sajátosságokat csak a már az irodalmi hagyomány részeivé vált férfiszövegekhez *képest* próbáljuk és tudjuk meghatározni. A gynokritika épen erre keresi a választ egy önálló női hagyomány azonosításával. Avagy esetleg lehetséges egy harmadik út, és férfi és női szöveg között nem lenne szabad különbséget tenni – vagy észrevenni? A *szertő halott*, s mindegy, *ki* vagy *mi* volt ő életében? Borbély Szilárd a „nem nélküli beszédről” a magyar lírai hagyomány kapcsán megállapítja, hogy eredetétől fogva úgy „nem nélküli”, hogy közben mégiscsak a „férfi rendet érvényesíti”, mivel „a férfi beszéd tartott igényt a nem nélküli státuszra”.¹⁶⁰ Lehetetlennek tűnik tehát kilépni az egymáshoz viszonyítottság köréből, a gynokritika mégis megpróbálkozik a lehetőségek szerinti legobjektívabb megközelítéssel és egy női hagyomány megteremtésével.

Erről beszél Graham Allen is, amikor egy helyen az amerikai kritikust, Anette Kolodnyt idézi, aki egy klasszikus XX. század eleji jelenetet idéz fel Virginia Woolf *Saját szoba (A Room of One's Own)* című művéből.¹⁶¹ Az idézett szakaszban Woolfot nőként nem engedik be az egyik oxfordi könyvtárba, amely Milton *Lycidas*-ának kéziratát tartalmazza. Gilbert és Gubar

¹⁶⁰ Borbély Szilárd itt Turi Tímea 2013-as *Jönnek az összes férfiak* című kötete recenziójaként elemzi a „nemtelen” beszédet. Turi egy interjú során ennek kapcsán így vélekedik: „nem hiszek az univerzalizmusban. Nem hiszek abban, hogy van egy nem nélküli emberi lényeg, és abban sem hiszek, hogy pusztán a nemiségem általánosítható tapasztalatokban részesít. A személyesben hiszek, az esetleges és az esendő erejében, abban, hogy az írásnak van, lehet személyessége. És ennek a személyességnek van neve, úgy hiszem, az írásnak így van: közvetve.” <http://www.avorospostakocsi.hu/2013/02/04/az-osszes-es-a-reszleges/>

¹⁶¹ Graham ALLEN, *Intertextuality*, London, The New Critical Idiom, Routledge, 2000, 144.

Viktória-kori női szerzőket vizsgáló művét¹⁶² idézve Allen a női szerzők esetében az „örökölt hagyományok” [inherited tradition] hiányáról beszél, melynek értelmezése szerint egyenes következménye egyfajta „vágyakozás egy előd vagy egy hagyomány után”.¹⁶³ Az alábbiakban sorolt Bird-szövegrészletek esetében pontosan ez lesz tetten érhető. Bemutatom, hogy Harold Bloom *hatásiszony*- vagy hatásszorongás-fogalma (*anxiety of influence*), amely a művészi befolyásoltságtól, az irodalmi eredetiség elvesztésétől való rettegést jelenti, női szerzőknél – s így Isabella Birdnél is – az említett „örökölt hagyományok” hiánya miatt, nem, illetve nem ilyen formában jelenik meg.¹⁶⁴ Bloom fogalma értelmében a (férfi) szerző az író- és költőelődök önnönmagára gyakorolt befolyásától rettegve, az eredetiség, az autoritás érdekében próbál kizárni, maga alá gyűrni minden megelőző irodalmi hatást művészetéből. A felsorolt szövegrészletekben azonban sokkal inkább megfigyelhető a bloom-i terminus egy átértelmezett változata, az „anxiety of authorship” azaz – Borgos Anna fordításában – *alkotás-szorongás* jelensége.¹⁶⁵ Ez a terminus Bloom 1973-as kötetére és az abban megfogalmazottakra egyfajta válaszként születik meg néhány évvel később, 1979-ben, Gilbert és Gubar tollából, a fent már idézett *Madwoman in the Attic* című kötet lapjain. Az alkotás-szorongás a szerzőpáros szerint tipikusan a női szerzők sajátja, akik, mint Isabella Bird önlegitimációs törekvésében is megnyilvánul, ezen elmélet szerint korántsem az elődök rájuk gyakorolt hatásától, esetleges eredetiségük elvesztésétől tartanak, sokkal inkább magától az alkotástól, tehetségük megmutatásától, saját „illetéktelenségüktől”, „hatáskörük” túllépésétől.¹⁶⁶ Tökéletesen illeszkedik ebbe a kérdésfelvetésbe Graham Allennek az a vélekedése, miszerint női szerzők esetében az „örökölt tradíciók” hiányából egyenesen és logikusan következik egyfajta „vágyakozás egy előd vagy egy hagyomány után”.¹⁶⁷

¹⁶² GILBERT & GUBAR, *i.m.*

¹⁶³ „The desire for (...) a precursor or tradition for the woman writer makes influence and/or intertextuality, when established, a matter of legitimation.” ALLEN, *i.m.* 144-46.

¹⁶⁴ Harold Bloom: *The Anxiety of Influence: A Theory of Poetry*. Oxford University Press, New York, 1973. Vö. ROHONYI Zoltán, *Előszó. Kánon, kanonizáció, kánonképződés. Vázlat egy fogalmi tartomány működéséről és történeti funkcionalitásáról* = ROHONYI, *i.m.*, 12.

¹⁶⁵ GILBERT és GUBAR *i.m.*, Vö. BORGOS *i.m.*, 16.

¹⁶⁶ Vö. BORGOS *i.m.* 99.

¹⁶⁷ „The desire for (...) a precursor or tradition for the woman writer makes influence and/or intertextuality, when established, a matter of legitimation.” ALLEN, *i.m.*, 144-46.

Talán nem szükséges hangsúlyoznom, hogy a Viktória-kor társadalmi konvencióinak ismeretében nem tűnik meglepőnek Gilbert és Gubar problémafelvetése: az alkotás-szorongás illeszkedik a korábbiakban vázolt társadalmi folyamatok kontextusába. Borgos Anna, a múlt századelő magyar írónőinek és írófeleségeinek szereplehetőségeit elemző kötetében ezen társadalmi határvonalak átlépésének pszichológiai vetületét vizsgálja, hangsúlyozottan – és a női szerzőség vizsgálata esetén kétségtelenül – a „nő társadalomban betöltött helyének kontextusában.”¹⁶⁸

„Hatáskör-túllépést”, újabb határvonal-átlépést említettem az imént. Borgos szerint a választóvonalnak ez az átlépése, a megosztottság a nők írói „tehetségének” megítélésében is megmutatkozott. Itt azonban nem csak a férfi és a női szerepek *közötti* határvonalról van szó, hanem a női írói identitásnak, az alkotói énnel önmagában való megosztottsága is megjelenik – ismét a külső társadalmi konvenciók eredményeképpen.

A nők esetében az örület vagy a deviancia bélyege nem egyszerűen az alkotáshoz, hanem *női alkotói* mivoltukhoz kapcsolódott. A női alkotók minősítésében sokáig hiányzott a „tehetség” kategóriája és az ehhez kapcsolódó intézményes tanulási, kísérletezési, megmutatkozási lehetőségek. Vagy „zsenik” voltak, ami esetükben többszörös *áthágást* jelentett – a hagyományos életformáét és a nemi szerepét –, és még fokozottabban asszociálódott az örülettel, de legalábbis a devianciával, vagy „dilettánsok”, de mindkét kategória esszenciális jellemzőnek, a körülményektől független adottságnak minősült.¹⁶⁹

Ennek az „áthágásnak” a meglépéséhez tehát olyan külső és belső akadályokat kell legyőzni, amelyek egyrészt a társadalom részéről elvárásként fogalmazódnak meg, másrészt maga az alkotás-szorongás – amely szervesen kapcsolódik a szokás- és elvárásrendszerhez – belső, öngátló mechanizmusaként jelennek meg. Speciális helyzetet vázol fel az idézett szakasz, ahol a *dilettáns avagy marginális* alkotó képe nem – az eddig megszokott módon – a *centrummal*, a *kanonizálttal* kerül ellentétbe, hanem egy másik *periférián* lévő, az *elfogadott* körtől messzire eső csoporttal, a *zsenivel* alkotó dichotomikus párt. A középponthoz tartozás, a normához közelítés lehetősége tehát egyik esetben sem adott. E tekintetben az idézett

¹⁶⁸ BORGOS *Uo.*

¹⁶⁹ BORGOS *i.m.* 17 (kiem. tőlem)

szakaszban „közepont” alatt Borgosnál a „tehetséget” kell érteni, amely azonban magától értetődően magában hordozza egyúttal a „kiemelkedő”, az „átlagtól eltérő” konnotációkat is. Ezeket a fogalmakat folyamatosan a centrumhoz képest pozicionáljuk tehát, az ahhoz való viszonyukban definiáljuk őket. Sokszorosan összetett kép körvonalazódik tehát itt, ahol a női szerző többszörösen periférikus helyzetben jelenítődik meg, esélye a normához tartozásra minimális. Ugyanakkor az ebből a speciális helyzetből fakadó lehetőséget s bizonyos értelemben felelősséget felismerve igaznak bizonyulhat Borgos állítása:

Az intellektuális női szerepek velejárója az ingázás, a közvetítés centrum és periféria, azon belül (férfi)csoportok, diszciplínák, mozgalmak, szerepek, magánszféra és nyilvánosság között. Ezzel a mozgással a nők jelentősen hozzájárultak a mozgalmak, ideológiák, társadalmi és művészi elvárások átalakulásához, kiterjesztéséhez, és végső soron a szubjektum/Másik dichotómia árnyalásához.¹⁷⁰

Említettem már a *Saját szoba* emlékezetes jelenetét, amelyben Virginia Woolf nem léphet be az egyik „férfi-szentélynek” számító oxfordi könyvtárba. Azon kívül, hogy a jelenet sok mindent elmond a nők korabeli társadalomban és irodalomban betöltött helyzetéről, egyúttal Woolf az „uralkodó” férfi szerepkör ambivalenciájára is felhívja a figyelmet, amikor bölcsen megjegyzi, hogy ugyan „kellemetlen kizárva – de talán még rosszabb bezárva lenni”.¹⁷¹ Helyzetét (szó szerint) kívülről és „felülről” szemlélve jut erre a következtetésre, objektív és elegáns tud maradni egy olyan helyzetben, ahol a kirekesztettség, megalázottság érzése áll szemben az öntudat és önértékelés erejével. A férfiaknak ez az adott esetben akár öntudatlan bezártsága saját hagyományukba – csakúgy, mint a női kizártság-élmény – azonban a feminista kritikában további értelmezéseket is generált.

3.4.1. A toll mint fallikus szimbólum?

A XIX. század végéig, XX. század elejéig találkozunk azzal a felfogással, mely szerint az írás mint az alkotás, a kreativitás egyik fokmérője a férfi nem sajátja. Gerard Manley Hopkins

¹⁷⁰ *Uo.*, 28.

¹⁷¹ Vö. SHOWALTER, *i.m.*

szavaival: „the male quality is the creative gift.”¹⁷² Ahogy Borgos is utalt rá, sokáig tartotta magát az a képzet, miszerint a nő a végletek (dilettáns vagy zseni/deviáns) szélsőségei közepette az „egyszerűen tehetséges” vagy a „jó író” kategóriában nem, vagy csak elvétve szerepelt. A Coleridge- és Wordsworth-kortárs Robert Southey Charlotte Brontë-nak írt levelében kijelenti: „Az irodalom nem a nő dolga, és soha nem is lehet az.” [Literature is not the business of a woman’s life, and it cannot be.]¹⁷³ Mintegy száz évvel korábban Sir Samuel Johnson ennél is sarkosabban – és gunyorosabban – fogalmaz, amikor „a prédikáló nőt a hátsó lábán sétáló kutyaéhoz hasonlítja. »Nem csinálja jól, de meglepő, hogy egyáltalán képes rá.«”¹⁷⁴ Ennek a társadalmi berendezkedésből fakadó írói – azaz itt hangsúlyosan az ebből az előfeltevésekből fakadó bizonytalan írónői – attitűdnek a megnyilvánulásai Bird számos kötetében tetten érhetőek. A következő alfejezet részletesen is foglalkozik ezekkel a szövegszakaszokkal a *Golden Chersonese*-ben, előtte azonban érdemes megvizsgálni azt a népszerű elméletet, amely a pusztán a társadalmi nemi szerepeken kívül látszólag további magyarázattal szolgál Bird önlegitimációs törekvéseire, s amelyben a toll mint fallikus szimbólum jelenik meg.¹⁷⁵

Ennek a megközelítésnek alaptézise, hogy az írás mint a „szűz” papír birtokbavétele, a „megtermékenyítés” aktusa a teremtés metaforájaként értelmezhető. Kimondva vagy kimondatlanul, de nagy hagyománnyal rendelkező értelmezésmódja ez az írásnak, az irodalomnak; ebből az alapfeltevésekből indul ki Gilbert és Gubar is – jóllehet kérdés formájában –, s a kötet sorolja azokat a szerzőket, művészeket, akik ennek jegyében nyilatkoztak meg.¹⁷⁶ Ugyanakkor a *Madwoman in the Attic* olvasásakor felmerül a kérdés a kritikus olvasóban, valóban a fentiek alátámasztására, bizonyítására hozhatóak-e fel azok a „szállóige”-jellegű, „állítólag azt mondta”-kezdetű kijelentések, amelyeket itt többek közt a XIX. századi Rochester grófnak, vagy éppen August Renoir-nak tulajdonítanak. (Hogy a szó szerinti értelmezésnél maradjunk: Bridget Riley szerint Renoirról feltételezhető, hogy azt állította, képeit a – mondjuk

¹⁷² Gilbert and Gubar i.m. 3.

¹⁷³ Southey Bronte-hoz, 1837. március. Ld. Winifred GÉRIN, *Charlotte Bronte: The Evolution of Genius*. Oxford, OUP, 1967, 110.o. Idézi GILBERT and GUBAR i.m. 8.

¹⁷⁴ “Sir, a woman's preaching is like a dog's walking on his hind legs. It is not done well; but you are surprised to find it done at all.” Idézi Borgos i.m. 104

¹⁷⁵ Id. az angolban a pen vs. penis (magyarban penna-pénisz) kifejezések, melyek latin eredete a »toll« illetve »farok« jelentéshez kapcsolódik. Vö. Gilbert and Gubar i.m. 3.

¹⁷⁶ u.o.

így: – „pemizéjével” (prick) festette. Rochester esetében pedig a következő – minden bizonnyal elmésnek szánt – mondatot: „Soha semmi másért nem verseltem, csak a „dákóm” (Pintle) kedvéért” egyik szereplője, Timon szájából halljuk, amiből komoly következtetéseket levonni a szerző véleményét illetően legalábbis aggályos.)¹⁷⁷ Az ilyen és ehhez hasonló „bizonyítékok” kevésbé hitelesen támasztják alá a fenti felvetést, azonban más, az alkotás-teremtés metaforakörét az írásra alkalmazó megjegyzések és megközelítések illeszkednek a férfi írói pozíció kivételességének mítoszába. Edward Said az *authority* (autoritás, tekintély, illetve az *author* mint szerző) kifejezés etimológiájáról elmélkedve az Oxford Szótár szócikke kapcsán kifejti, hogy a terminus egyszerre jelent olyan erőt, amelynek engedelmessé kell [power to enforce obedience], amely hatást gyakorol a cselekedetekre [power to influence action], és jelenti a személyt, akinek a véleménye mérvadó [person whose opinion is accepted].¹⁷⁸ Ugyanakkor a kapcsolódó terminus, az *author* (szerző) az, aki a „kezdő”, aki „teremt”, aki az „ős”, az „atya” [„a person who originates or gives existence to something (...), beginner, father, or ancestor.”] Mindez az *auctor* (lat. szerző) kifejezés révén – Eric Partridge szerint – felidézi egyúttal az *augere* (előremozdít, megtermékenyít, szaporít) particípium alakját (*auctus*). Said levezetésében a két jelentésterület összeolvadásából, a *szerező* (author) metaforikus jelentésátviteléből Gilbert és Gubar a nyilvánvaló bibliai referencián túl a férfi aspektust emeli ki („teremtés”, „megtermékenyítés”, „atya”). Maga Said is úgy fejezi be elmélkedését, hogy az olyan fogalompárok, mint pl. szerző-szöveg, szöveg-jelentés, olvasó-értelmezés mind szükségszerűen sorrendiségre, hierarchiára, paternalizmusra épülnek.¹⁷⁹ Mindennek férfi-centrikusságát a szerzőpáros elemzésében erősítik az olyan, Viktória-kori szerzők tollából származó képek, mint az „átható/behatoló képzelőerő” [„penetrative imagination”] Ruskintól, vagy a Coleridge-i „alkotás végtelen aktusa” [„the eternal act of creation”].¹⁸⁰

Ugyanakkor a *paternity* (apaság) fogalma kapcsán Gilbert és Gubar felhívja a figyelmet arra az *Ulysses* Stephen Dedalus által „legális fikciónak” nevezett jelenségre, melynek értelmében egy férfi saját gyermekének eredetéről, önnön tényleges apaságáról pusztán egy

¹⁷⁷ Vö. az angol eredetit itt: Gilbert and Gubar i.m. 6.

¹⁷⁸ Gilbert and Gubar i.m. 4

¹⁷⁹ u.o.

¹⁸⁰ u.o.

történetet, „mesét” (tale) hall, amit vagy elhisz, vagy nem. „Alkotása”, a „teremtett” gyermek származásáról bizonyítható, kétséget kizáró információkkal nem rendelkezik, feltételezheti csupán, hogy – az esetleg több lehetőség közül – ő az, akitől a gyermek valójában származik. Ez a feltételezés vagy „mese” tehát a „legális fikció”, amellyel a (valószínűsíthető) apa utódának, „teremtményének” létrejöttét magyarázza, s önnön szerepét ebben a folyamatban kijelöli.

Bizonyos értelemben maga az apaság fogalma – ahogyan Stephen Dedalus mondja az *Ulysses*-ben – „legális fikció”, olyan történet, amelyhez képzelőerőre, vagy még inkább hitre van szükség. Végtére is egy férfi sem érzelmileg, sem racionálisan nem képes apaságát igazolni. Az, hogy a gyermek az övé, bizonyos értelemben egy mese, amit ő mond el magának, hogy megmagyarázza a gyermek létezését.¹⁸¹

Amikor tehát Gilbert és Gubar abból a metaforából indul ki, hogy a férfi szerző a teremtés, megtermékenyítés aktusával hozza létre szöveg-gyermekét, s a tollat fallikus szimbólumként értelmezi, egyúttal arra is felhívják a figyelmet, hogy a metaforakör értelmében ennek a „teremtésnek” bizonyíthatósága gyenge lábakon áll. A férfinek tehát hinnie kell(ett) abban, hogy ő a gyermek (szöveg) megalkotója.

Gondoljuk azonban tovább a szerzőpáros ezen metafora-sorát! Ha a férfi utódának eredetét illetően kételyekkel bír, vagy legalábbis „bizonyíték” híján pusztán a legális fikció révén kerül „apai” szerepbe, akkor ebből egyenesen következik, hogy aki valójában hitelt érdemlő információval rendelkezik a gyermek származását illetően, az nem más, mint az anya, a nő. A megfogalmazás ugyan így szól: „a tale *he tells himself*” – azaz a történetet a férfi maga meséli saját magának. Ez a kijelentés kiegészíthető azonban egy fontos mozzanattal: a történetet a „gyermek” származását illetően leginkább hitelt érdemlően mégiscsak az anya, a nő meséli el a férfinek (*she tells him*) – aki ezt vagy elhiszi, vagy nem. Ha az analógiát továbbra is fenntartjuk, akkor tehát az írásmű, az alkotás (a „gyermek”) tényleges jelentéséről, eredetéről, egész valójáról nem a férfi, hanem a nő rendelkezik tudással. Ezzel a gondolatmenettel Gilbert és Gubar felvetéséből kiindulva megkérdőjeleződik a toll mint fallikus szimbólum értelmezése,

¹⁸¹ u.o. „There is a sense in which the very notion of paternity is itself, as Stephen Dedalus puts it in *Ulysses*, a „legal fiction”, a story requiring imagination if not faith. A man cannot verify his fatherhood by either sense or reason, after all; that his child is *his* is in a sense a tale he tells himself to explain the infant’s existence.”

s éppen saját – egyébként bizonyítékul citált – idézeteik továbbgondolásával érvelhetünk ez ellen az értelmezés ellen. Ha ugyanis a toll mint fallikus szimbólum meglehetősen merev keretein belül maradunk, adja magát a provokatív kérdés: akkor milyen szervével ír a nő?¹⁸² A válasz, a fentiek értelmében tehát így szól: mind a férfi, mind a nő a kezével ír – a nőké azonban kétségkívül sokáig meg volt kötve. Ennek alátámasztására Isabella Bird különböző kötetei szemléletes példákkal szolgálnak.

3.5. Legitimáció-keresés

„Nem akartam könyvet írni” [„I had no intention of writing a book”], „Csak orvosi tanácsra, egészségügyi okok miatt utaztam el” [„having been recommended to leave home to recruit health”] – olvasható Isabella Bird több kötetének előszavában, bevezetőjében vagy első fejezetében. Tizenkét útikönyve, számos újságcikke és megszámlálhatatlan utazása ismeretében nyilvánvalóvá válik: Bird, úgy tűnik, meglehetősen sokszor cselekedett „akarata ellenére”. A következőkben a fejezet elején említett, a bemutatott társadalmi szerepkörökből fakadó bizonytalan nőírói identitásra, a legitimáció-keresésre mutatok be példákat: az író nő állítása szerint szinte minden esetben valamilyen külső tényező (egészségügyi okok, baráti unszolás stb.) hatására vállalkozott az utazásra, írásra, vagy könyve kiadására.

Bird legelső kötetében, a mintegy harminc évvel a *Golden Chersonese* megjelenése előtt, 1856-ban publikált *Englishwoman in America*-ban legelső amerikai útjáról számol be. Említettem már, hogy a könyv első fejezetében – az előszóként és *magyarázatként* funkcionáló „Prefatory and explanatory chapter”-ben – önmagát „ismeretlen szerzőként” mutatja be, utazásának okát itt nem kívánja részletezni.¹⁸³ Az egyes szakaszok elkülönítésére itt még nem leveleket, hanem fejezeteket használ (a levélírás mint legitim női írásmód tehát még hiányzik), azonban mindjárt az első oldalon beszámol arról, hogy hazatérése után barátaik unszolására kezdett bele élményeinek lejegyzésébe. [„I was requested by numerous friends to give an account of my travels”]¹⁸⁴. Néhány oldallal később, a bevezető fejezet végén még egyszer

¹⁸² Vö. Gilbert és Gubar i. m. 7.

¹⁸³ „Circumstances which it is unnecessary to dwell upon led me across the Atlantic” BIRD, *The Englishwoman... i.m.*, 1.o. Kiem. tőlem. A következőkben sorolt Bird-kötetek idézetei az <https://archive.org/> weboldal fac simile kiadásából valók.

¹⁸⁴ u.o.

hangsúlyozza, hogy utazásának idején „nem állt szándékában írásművét nyomtatásban megjelentetni” [”I *must* state that at the time of my visit to the States I had no intention of recording my ‘experiences’ in print.”]¹⁸⁵

Következő nagyobb utazásáról szóló beszámolója, a *The Hawaiian Archipelago* 1875-ben látott napvilágot, húgának, Henriettának írt levelek formájában. Az utazás elsődleges okaként egészségügyi problémáit jelöli itt meg, majd „otthoni és hawaii-i barátai kifejezett unszolására” hivatkozva indokolja leveleinek publikálását.¹⁸⁶ 1880-ban Japánban tett látogatásáról jelentet meg könyvet *Unbeaten Tracks in Japan* címmel, ahol első ízben jelennek meg azok a „szerénykedő” kijelentések, amik későbbi köteteiben adott esetben szó szerint ismétlődnek. Ezek szerint Bird nagyon is („fájdalmasan”!) tudatában van „írásműve hiányosságainak”, ennek ellenére nyilvánosság elé bocsátja, annak reményében, hogy kötetét „őszinte próbálkozásként” fogadja az olvasóközönség.¹⁸⁷ Ugyanitt egy bekezdésen keresztül sorolja, hogy az utazása során megismert emberektől, elsőkézből származó információknak, a hosszú ott-tartózkodásnak (több hónap) köszönhetően beszámolója nem csak hiteles, hanem újszerű is. Minthogy valóban Japán eddig még fel nem fedezett, legalábbis a „nyugati” ember számára nem ismert területein járt („unbeaten tracks”), ráadásul elsőként a női utazók közül, ezért jegyzetei a korábbi Japán-beszámolókhöz képest – ígérete szerint – valami újat, egzotikus tartogatnak a kedves olvasó számára. Az okok felsorolásának végeztével még egyszer aláhúzza a könyvkiadás szükségességét: „Kötetem közreadásának tehát ezek a legfontosabb okai.”¹⁸⁸

A fentebb idézett szakasz („Orvosi tanácsra, egészségügyi okok miatt utaztam el”) az *Unbeaten Tracks in Japan* előszavában olvasható, a *The Hawaiian Archipelago* legelején Bird szintén biztosítja az olvasókat, hogy gyenge egészségi állapota miatt volt szüksége utazásra [„I

¹⁸⁵ *Uo.* (kiem. tőlem)

¹⁸⁶ „My Hawaiian friends *urged me strongly* to publish my impressions and experiences.” [...] „My friends at home, who were interested in my narratives, *urged me* (...)”. BIRD, *The Hawaiian*, i.m. iv.

¹⁸⁷ „I am *painfully* conscious of the defects of this volume, but I venture to present it to the public in the hope that, in spite of its *demerits*, it may be accepted as an *honest attempt* to describe things as I saw them in Japan.” BIRD, *Unbeaten*, i.m. iii.

¹⁸⁸ „These are my chief reasons for offering this volume to the public”. *Uo.*

was travelling for health”].¹⁸⁹ Ugyan mindez az utazáshoz valóban jó „ürügyként” szolgál, s az íráshoz illetve a következőkben részletezett, a könyvkiadás kapcsán tanúsított exkuzálási kényszerhez, legitimáció-kereséshez funkcionálisan illeszkedik, azonban igazságtalan volna mindezt pusztán színjátéknak tekinteni, s eltagadni a tényt, hogy a háttérben valamilyen valós egészségügyi probléma is állhatott. Első életrajzírója Anna M. Stoddart is beszámol Bird már említett gerincproblémájáról,¹⁹⁰ amely az angliai éghajlat miatt kialakult gyermekkori betegségre vezethető vissza. Emiatt Bird számára sok esetben valóban nagy nehézséggel járt a mozgás, folyamatos hátfájásról panaszkodott – egészen addig, amíg 1854-ben, részben valóban orvosi javaslatra meg nem kezdte utazásait. Ettől kezdve mintha kicserélték volna: veszélyes, fehér ember által nem látogatott területekre jutott el, s amíg utazhatott, nem panaszkodott. Ahogy visszatért Angliába, újra szembe kellett néznie egészségügyi problémáival, amik az újabb utazásokkal ismét elhalványulni látszottak a kaland izgalma mellett. Minden bizonnyal pszichés okok (is) közrejátszhattak ebben, Middleton szerint Bird erős egyénisége, természete, egoizmusa és szabadságvágya nem bírta a Viktória-kori Anglia kötöttségeit.¹⁹¹ Ezt a kettősséget egy korabeli orvos, a Bird-öt is kezelő edinburghi Stodart Walker így fogalmazza meg:

Nem kettős személyiségről van itt szó, hanem egy személyiség különböző helyzetekre adott különböző válaszairól, ahol a háttérben hatalmas energiák tombolnak. Amikor úttörőként és utazóként lépett fel, kacagott a kimerültségen, nem érdekelték a veszélyek, nem törődött vele, mit fog enni a következő nap; de ahogy visszalépett a színpalak mögé, a hétköznapi élet rendjébe, azonnal beteg, félnék, törékeny, finom nővé változott – meglehetősen paradoxon.¹⁹²

¹⁸⁹ BIRD, *The Hawaiian*, i.m. iv.

¹⁹⁰ Vö. Dorothy MIDDLETON, *Victorian Lady Traveller.*, Academy Chicago Publishers, 1993, 21.

¹⁹¹ *Uo.*

¹⁹² GULLICK, *i.m.*, 196. “It is not a question of dual personality, it is the varied response of a single personality under varied conditions... when there is a large store-house of energy behind it... When she took the stage as pioneer and traveller, she laughed at fatigue, she was indifferent to the terrors of danger, she was careless of what a day might bring forth in the matter of food; but stepping from the boards into the wings of life, she immediately became the invalid, the timorous, delicate, gentle-voiced woman... very much of a paradox.”

Gullick hozzáteszi, hogy Bird éppen a Maláj szigetvilágban tett utazásáról tért vissza szinte nyomorékként Angliába, önállóan, segítség nélkül képtelen volt menni –, majd amikor javulás állt be az állapotában, újra útra kel.¹⁹³ Ennek az akaraterőnek, a bizonytalan egészségi állapotot legyőző energiáknak tehát az utazás enged teret, s hogy ezt a kor olvasóközönsége számára is elfogadható módon tudja prezentálni, Bird orvosainak javaslatát idézi – lehetőleg mindjárt a kötetei elején. Sőt, olyannyira törekszik az utazás tényének elfogadtatására, a szalonképesség megőrzésére vagy látszatának fenntartására, hogy egy helyen – az *A Lady's Life in the Rocky Mountains* második kiadásához írt előszavában – szükségét érzi az utazásakor viselt öltözékét bemutatni, biztosítva a nyájas olvasót, hogy a viselet tökéletesen nőies, és megfelel azoknak a követelményeknek, melyek egy *lady* felé joggal támaszthatók.¹⁹⁴

Az utazás tehát az első – szó szerinti – lépés megtétele a privát szféra elhagyásának folyamatában. A tény, hogy szövegeit leggyakrabban levelek sorozataként fogalmazza meg, az írásműnek egyáltalán a létrejöttét magyarázza. A harmadik – s a korszak felfogása szerint talán legszokatlanabb – mozzanat azonban kétségkívül a publikálás, a könyv megjelentetése. Ennek kapcsán található Bird előszavaiban a legtöbb magyarázat, magyarázkodás, indoklás – mindenhol szerénykedéssel, annak kifejezésével megerősítve, hogy a szerző tudatában van kötete „jelentéktelenségének”, „érdemtelenységének”, „hibáinak”.

Időrendben ekkor, 1883-ban jelenik meg a *Golden Chersonese*, melyben, fejezetek helyett – szemben a korai *The Englishwoman in America* szerkesztési elvével – már megszilárdult a legitimációs eszközként szolgáló levélforma. Így feltűnővé válik, hogy Bird maláj útjáról szóló beszámolójában már nincsenek egészségügyi okokra, illetve barátok unszolására hivatkozó exkuzálási elemek; bőven elég, ha az időközben elhunyt hűgához írt levelek, a *magán* jelleg hangsúlyozásával indítja útjára kötetét.

A Perziát és Kurdisztánt bemutató kötet (*Journeys in Persia and Kurdistan*, 1891) előszavából a műfajt körüljáró fejezetben már részletesen idéztem, aláhúzva, hogy Bird a levél mint műfaj szükségességét a hiteles és pontos beszámoló zálogának tartja, ugyanakkor

¹⁹³ Uo.

¹⁹⁴ Isabella BIRD, *A Lady's Life in the Rocky Mountains* (1879), Note to the second edition. v. „For the benefit of other lady travellers, I wish to explain that my ‘Hawaiian riding dress’ is the ‘American Lady’s Mountain Dress’, a half-fitting jacket, a skirt reaching to the ankles, and full Turkish trousers gathered into frills falling over the boots – a thoroughly serviceable and feminine costume for mountaineering and other rough travelling, as in the Alps or any other part of the world.”

„tisztában van vele, hogy a levélforma megtartása egyúttal az irodalmi és művészi érték feláldozását is jelenti”.¹⁹⁵ Bird itt újfent csupán „szerény/őszinte próbálkozásnak” (*honest attempt*) tartja művét, a klasszikus szerzői mentegetőzés jegyében. Az 1897-es *Korea and her Neighbours* Walter C. Hillier kiadói előszavát is tartalmazza, ahol Hillier az írónőt már mint ismert és népszerű utazót és szerzőt köszönti.¹⁹⁶ Ennek ellenére néhány oldallal később Bird megint a már idézett, korábbi kötetekben is használt kifejezéssel élve biztosítja az olvasót arról, hogy „tisztában van könyve hibáival” [„I am painfully conscious of the demerits of this work”].¹⁹⁷

A *Golden Chersonese*-ben és az azt követő írások esetében tehát már sokkal inkább a műfaji jegyekre (levél vs. fejezet illetve levél vs. művészeti érték) hagyatkozik Bird, mint a „külső tényezők” véletlenszerű összejátszására. Utolsó útikönyvében azonban, az 1899-es a *The Yangtze Valley and Beyond* Előszavában újfent a „Nem állt szándékomban könyvet írni”, illetve a „barátok biztatására kezdtem hozzá”-klisével találkozunk.¹⁹⁸ Az Előszó végén a már ismert szerzői exkuzálás szinte szó szerint ismétlődik: „Fájdalmasan tudatában vagyok kötetem gyenge pontjainak”, [...] „remélem, hogy úgy fogadják majd, mint őszinte próbálkozást a Kínáról szóló adatok kiegészítésére”.¹⁹⁹

A klasszikus szerzői mentegetőzés műfaján túl benne rejlik ezekben a mondatokban az az attitűd is, miszerint a szerző valóban *tudatában van* – ha nem is könyve gyengeségeinek, de annak, hogy cselekedeteivel (utazás, írás, könyvkiadás) a nők számára veszélyes és a korszakban jellemzően a férfiak által uralt területekre merészkedik. Ezekkel a szófordulatokkal, klisékkel Bird minden bizonnyal meg kívánja előzni azt a kritikát, amely legalábbis a század elején még a magánszféra határát átlépni kívánó nőt illetve a (férfi)társadalom részéről.

¹⁹⁵ BIRD, *Journeys... i.m.*, ix.

¹⁹⁶ BIRD, *Korea and her Neighbours* New York, Fleming H. Revell, 1897, v.

¹⁹⁷ *Uo.* vii.

¹⁹⁸ BIRD, *The Yangtze Valley and Beyond*, London, John Murray, 1899, xii. „I had *no intention* of writing a book, and it was not till I came home (...) and *friends urged upon me* that my impressions of the Yangtze Valley might be a useful contribution to popular knowledge of that much-discussed region.” Ezután a műve után Bird még megjelentet egy a kínai utazása során készített fotókhöz írt „Jegyzetet” (I. BIRD, *Chinese Pictures: Notes on Photographs Made in China*, London, Cassell and Company, 1900). Több teljes kötete nem jelenik meg.

¹⁹⁹ *Uo.* „I am *painfully aware* of the many demerits of this volume” „hope that it may be accepted as an *honest attempt* to make a contribution to the data” about China. (kiem. tőlem)

Nem csak Isabella Birdnél figyelhetők meg azonban a női írószereppel kapcsolatos tartózkodó magatartásformák a szövegkiadások elején, bevezetőjében vagy előszavában. Önálló bekezdést érdemel a Viktória-korszak hajnalán alkotó Frances Trollope-nak az amerikaiak viselkedéskultúrájáról írt beszámolója, a *Domestic Manners of the Americans* (1832), melyben az író éles hangon bírálja az amerikai utazása során tapasztaltakat, s nem éppen hízelgő képet fest a „dohányt köpködő helyiekről”.²⁰⁰ Külön érdekessége a kötetnek az amerikai szerkesztő saját előszava, melynek célja – a szerkesztő állítása szerint – az író(nő) „valódi nevének és identitásának” tisztázása.²⁰¹ Az előszó felfokozott, túlzásoktól sem visszariadó hangneme miatt felmerül annak lehetősége is, hogy ez a szövegrész iróniaként értelmezendő. A szerkesztő ugyanis nyíltan megkérdőjelezi, hogy a kötet szerzője „Mrs Trollope” lenne, szerinte egy angol lady nem írhat ilyen cinikus, támadó hangú kritikát, véleménye szerint beszámolójával szégyent hoz az angol társadalomra és a női nemre, s több oldalon keresztül sorolja azokat a – számára egyértelmű, az olvasó, különösen az utókor olvasója számára megmosolyogtató – pontokat, ahol bizonyítottan érzi állítását. Olyan „megkérdőjelezhetetlen igazságok” hangoznak itt el, mint hogy az író „úgy tesz, mintha lenne egy férje” [„pretends to have a husband”], „kellett, hogy legyen egy kísérője” [„must have had a protector”], és „egészében véve egyszerűen hiányzik belőle mindaz, ami a női írásmódot jellemzi” [„entire absence of all the characteristic of female writing”].²⁰² Az előszó írója a magánéletre vonatkozó állítások egyikét sem részletezi ennél jobban (feltehetően azért, mert erről semmilyen érdemleges, valós információja nem volt), azonban hogy mit ért „női írásmód” alatt, azt a későbbiekben kifejti. Szerinte „a stílus *finomsága*”, „egy jólnevelt angol lady szemében oly fontos *méltóságteljes viselkedés*”, az „*előkelő*, nemesi lét” legapróbb jele sem fedezhető fel a *Domestic Manners* lapjain – következésképp nem írhatta nő, csakis férfi.²⁰³ A

²⁰⁰ Harminc évvel később az író fia, az akkor már sikeres író Sir Anthony Trollope szintén Amerikában tett utazásáról ír (A. TROLLOPE, *North America*, New York, Harper and Brothers, 1862, 1-15.). Bevezetőjében visszautal édesanyja könyvére, s korrekt, objektív hangon, a kötet érdemeinek elismerése mellett szemmel láthatóan próbálja visszaállítani azt a barátságosabb és elfogadóbb viszonyt, amely Frances Trollope nagy visszhangot kiváltott és vihart kavart könyvének megjelenése előtt az angol-amerikai irodalmi kapcsolatokat jellemezte.

²⁰¹ Mrs. TROLLOPE, *Domestic Manners of the Americans*, London, Whittaker, Treacher & Co., 1832, ix.

²⁰² *Uo.*

²⁰³ *Uo.*

szerkesztő odáig megy okfejtésében, hogy a kötet írójában, szarkazmusában és támadó hangnemében egyenesen felfedezni véli a kor egyik tengerész-utazó-íróját, Mr. Basil Hallt.

Az előszónak két olvasata lehetséges tehát: egyfelől a valós „vádakat” megfogalmazó, szó szerinti értelmezés, ugyanakkor vádaskodása olykor olyan mértéket ölt, hogy akár iróniaként is olvasható. Különösen sokatmondó – jóllehet épp az eredeti szándékkal ellentétes módon – az a gondolat, melyben a szerkesztő kifejti, hogy a kötet írásmódja alapján úgy tűnik: az „angol ladyk nem azok, akiknek gondoltam volna őket”. [„The English ladies are not what *I* believe them to be...”].²⁰⁴ S valóban, az előszó írója – a helyzet pikantériája, hogy az ő személyéről, nevééről semmit nem tudunk meg, az előszó név nélkül, csupán a helyszín és dátum felmutatásával végződik – éppen a lényegre hibázott rá ezzel az állításával. Az angol ladyk, legalábbis azok, akik utazásra és írásra adják a fejüket, sok esetben valóban nem azok, akiknek a szerkesztő gondolta volna őket: éles szemű, gondolkodó lények, akiknek véleményük van, s ezt a véleményt nem is rejtik véka alá.

A Viktória-korszak második feléből, harmadik harmadából – azaz a *Golden Chersonese* megírása körüli időszakból – származó női utazók közül az egyik leghíresebb kétségkívül Mary Kingsley, aki Nyugat-Afrikáról szóló könyvében (*Travels in West Africa*, 1897) a Bird-éhez hasonló „bocsánatkéréssel”, apológiával kezdi az előszavát. Meglátása szerint már maga a könyv létezése is ilyesfajta exkuzálást igényel, nem pedig hagyományos bevezetőt. Hogy ezen a szerző pontosan mit ért, azt nem fejt ki bővebben, de a könyvnek ez a mentegetőző felütése saját alkalmatlansága („incompetent”) hangsúlyozásával, műve véleménye szerinti gyengeségeivel indokolható.²⁰⁵ (Mary Kingsley itt feltehetően Isabella Birdre utal némi éllel, amikor az utazáshoz vezető okok felsorolásakor kijelenti: azért Afrikába utazott, mert „Malaya túl messze van és túl drága”.²⁰⁶) Két évtizeddel korábban, 1870-ben Anna Leonowens, aki a sziámi király udvarában töltött több évet a király gyermekeinek angol nevelőnőjeként, a Birdtől már ismerős „barátaim kérésére” illetve „akaratom ellenére” fordulatot alkalmazza, amikor a sziámi udvarba kerülését, annak okait és hátterét mutatja be – természetesen mindjárt a könyv

²⁰⁴ *Uo.* (kiem. tőlem)

²⁰⁵ „What this book wants is not a simple Preface but an apology [...]. [F]eeling quite incompetent to write such masterpiece, I have asked several literary friends to write one for me, but they have kindly but firmly declined [...]. I am therefore left to make a feeble apology for this book myself.” Mary KINGSLEY, *Travels in West Africa*, MacMillan and Co. London, 1897, vii.o.

²⁰⁶ *Uo.*, xix.

első lapján.²⁰⁷ Gertrude Bell pedig, akinek utazásai és archeológiai kutatásai hozzájárultak a közel-keleti arab világ, a mai Kis-Ázsia feltérképezéséhez, azt írja egy levelében, hogy nevetségesnek tartja, amikor valaki „sürgősen kiadatja” műveit, és „teleszórja a világot olcsó és igénytelen munkájával”.²⁰⁸ Kivételes eset ez, ahol a szokásos „udvariaskodáson” kívül – hiszen természetesen ez Bellnél sem hiányzik²⁰⁹ – vélhetően valóban szerepet játszik ez a személyes véleménye is a szerzőnek abban, hogy – állítása szerint – nem akarja kiadni művét. Külön érdekessége az 1890-es évek végén megírt *Persian Pictures* 1928-as (tehát már Bell halála utáni) kiadásának, hogy előszavát Sir E. Denison Ross írja. A jeles orientológus és nyelvész, aki a londoni Keleti és Afrika Tudományok Intézetének (School of Orient and African Studies) első igazgatója volt 1916 és 1937 között, kétséget kizáróan kánonképző szerepkörben tűnik fel a „keleti” nyelvek és kultúra területén. Ross ebben az előszóban teljes értetlenségének ad hangot, amikor Bell saját szavait megismételve felidézi, az író milyen rossz véleménnyel volt saját művéről. Ross azt is hozzáteszi, hogy Bell írásai annyira ismertek, hogy szinte nincs is szükség az életrajzi adatok ismertetésére – amit természetesen azért mégis röviden összefoglal. Ross tehát éppen általa (is) kanonizálja Bellt, hogy hangsúlyozza: nem szükséges kanonizálni az írónőt.²¹⁰

Mary Anne Barker – vagy ahogy a könyvei címlapján áll: Lady Barker – 1883-ban Új-Zélandban töltött éveiről jelentetett meg könyvet *Station Life in New Zealand* címmel, melyet Isabella Bird-höz hasonlóan *Levelekből* állított össze – arra vonatkozóan azonban, hogy kinek, miért írta ezeket a leveleket, semmilyen információval nem szolgál. Itt is feltételezhető, hogy a szerző a levél mint legitim női írásmód eszközéhez nyúlt, s az Előszóban, ahogy már megszokhattuk, hosszan részletezi, hogy „tudatában van” könyve gyengeségeinek, nem komoly

²⁰⁷ „His Majesty [...] the Supreme King of Siam having sent to Singapore for an English Lady to undertake the education of his children, *my friends pointed to me. At first it was with much reluctance that I consented to entertain the project*” (kiem. tőlem) Anna Herriette LEONOWENS, *The English Governess at the Siamese Court*, Boston, Fields Osgood and Co., 1870, v.

²⁰⁸ „I do so loathe people who rush into print and fill the world with their cheap and nasty work” Gertrude BELL, *Persian Pictures*, London, k.n., 1928, 5.

²⁰⁹ “*Bentley wishes to publish my Persian things, but wants more of them, so after much hesitation I have decided to let him*”. “*At first I refused, then my mother thought me mistaken and my father was disappointed and as they are generally right I have given way*.” Uo. (kiem. tőlem)

²¹⁰ [„The Letters of Gertrude Lowthian Bell are so fresh in the public mind, and seem so clearly destined to become a classic, that there is little need in this place for biographical details.”] Uo.

útikalauznak, hanem „csupán egyszerű beszámolóknak” szánja, s lapjain egy lady „élményeit olvashatjuk a gyarmatosítás fényesebb és kevésbé gyakorlati oldaláról”.²¹¹ Ez a fajta elutasítása a „tudományos, szakértő író” szerepkörnek egybeesik a Carl Thompson által a „nemek közti tematikus felosztásnak” nevezett jelenséggel, melynek értelmében a XIX. századi nők számára általánosságban tanácsos volt a tudományos témáktól tartózkodni.²¹²

Érdekes és a korszak társadalmi viszonyait tekintve tanulságokkal szolgáló történet Nelly Bly-é (eredeti nevén Elizabeth Cochran Seaman), aki Verne Phileas Foggjának példáján felbuzdulva a század végén megjelenteti *Around the World in Seventy-two Days* [72 Nap alatt a Föld körül] (1890) című művét, amelyben a saját, a könyvbéli fiktív 80-napos rekordot megdöntő tényleges utazásához vezető okokról, körülményekről számol be. A kötet legelső mondata így hangzik: „What made me the idea?”²¹³ – azaz mindenekelőtt a legfontosabb teendője megmagyarázni, egyáltalán „hogyan jutott eszébe az ötlet”. Hogy melyik ötlet: az utazás-e vagy az írásé, nem pontosítja – vélhetően mindkettőé, s a továbbiakban el is hangzik az a kulcsmondat az akkor már újságíróként dolgozó Bly főszerkesztőjének szájából, amit érdemes az angol eredetiben idézni:

"It is *impossible for you to do it*," was the terrible verdict. "In the first place *you are a woman* and would need a protector, and even if it were possible for you to travel alone you would need to carry so much baggage that it would detain you in making rapid changes. Besides you speak nothing but English, so there is no use talking about it; *no one but a man can do this*."²¹⁴ (kiem. tőlem)

A szerkesztő tehát kategorikusan kijelenti, hogy Bly nőként nem alkalmas ennek az utazásnak a kivitelezésére, a „*lehetetlenre*” vállalkozik, a kísérő nélküli utazás veszélyeitől a nehéz poggyász cipelésén át az idegennyelvtudás hiányáig felsorolja az okokat, miért nem lesz képes Bly véghezvinni tervét, s levonja a következtetést: „*erre senki más, csak egy férfi lehet képes*”. Bly pedig egy évvel később, 1889. november 14-én útra kel – egyedül, kísérő nélkül –

²¹¹ „[it is] published as no guide or handbook”, „simply a record [and] account of a lady’s experience of the brighter and less practical side of colonization”. Mary Anne (Lady) BARKER, *Station Life in New Zealand*, h.n., k.n. 1883.

²¹² Vö. THOMPSON, *i.m.*, 182.

²¹³ Nelly BLY, *Around the World in Seventy-two Days*, New York, The Pictorial Weeklies Company, 1890, iii.

²¹⁴ *uo.* iv.

hogy 1890. január 25-én, 72 nap elteltével épségben visszatérjen indulása helyszínére, New Yorkba, miután megkerülte a Földet. Utazásáról szóló beszámolója még ugyanebben az évben megjelenik.

Sok esetben a női szerzőknél tehát látszólag a körülmények összejátszása: egészségügyi okok, a barátok unszolása, a szülők megörvendeztetése jelenik meg mint külső motivációs tényező, a szerző maga saját bevallása szerint szinte egyáltalán nem gondolt arra, hogy írását könyvként jelentesse meg. Ha be is vallja – mint Bly –, hogy csupán a kíváncsiság és kalandvágy vitte arra, hogy útra keljen, külső elvárásokkal, akadályokkal kell megküzdenie. Mindez természetesen a Viktória-kori társadalmi konvenciókban gyökerezik. Ha a nő a privát szféra szereplője, akkor nem tarthat igényt arra, hogy azt elhagyva a közélet szereplőjeként jelenjen meg. Ha ezt mégis megteszi, hosszan sorolja az okokat, a „külső kényszer” által meghatározott tényezőket, amik akár utazásához, akár írásművének létrejöttéhez, akár annak kiadatásához vezettek, ezáltal finomítva, szépítve „botránys viselkedését”. Voltaképpen az utazás itt mint egyfajta woolf-i „saját szoba” funkcionál: ezek a nők az utazás által tettek szert arra a privát területre (képletesen egy szobára – akár a világ másik végén), az önállóságra, a magányra és időre, amelynek segítségével létrehozhatták írásművüket. S hogy azonban mégse kerüljenek teljesen az angol társadalmon kívülre – a perifériára –, tudatosan „kijátsszák” (megtréfálják?) a közvéleményt, a szalonképesség látszatának fenntartásával elfogadtatják saját (írói) helyzetüket, ami sok esetben olyan jól sikerül, hogy az idő múlásával és köteteik számának növekedésével már népszerű utazókként és írókként tekint rájuk saját koruk.

A tárgyilagos, a tágabb irodalmi kontextust is vizsgáló elemzéshez mindenképpen érdemes és szükséges a fentiekkel együtt olyan férfi utazók vagy szerzők szövegeit is megvizsgálni, akik saját utazásaikról szóló beszámolójuk elé írtak bevezetőt vagy előszót, ahol azonban többnyire nyoma sincs a Bird-éhez hasonló szerénykedő és mentegetőző kifejezéseknek. A korszak talán legismertebb Afrika-kutatója és utazója, David Livingstone például Dél-Afrikáról szóló kötete (*Missionary Travels and Researches in South Africa*, 1857) legelején úgyszintén beszámol az írás körülményeiről, részletezve, hogy a Királyi Földrajzi Társaság (Royal Geographical Society) illetve a Londoni Missziós Társaság (London Missionary Society) meghívásainak eleget téve „nyilvánosan bejelentette könyvének kiadatását”: „I publicly stated my intention of sending a book to the press”.²¹⁵ Micsoda különbség ez az előzőekhez képest: *nyilvánosan, bejelentettem, szándékomat (publicly, stated,*

²¹⁵ David LIVINGSTONE, *Missionary Travels and Researches in South Africa* (1857).

my intention)! Sir Alfred Russel Wallace a Maláj-szigetvilágról szóló – nem mellékesen Darwinnak ajánlott – beszámolójának kezdőmondata a következő: „Olvasóim bizonyára rákérdeznek, visszatérésem után *miért késlekedtem* hat évet e munkám megírásával, s kötelességemnek érzem, hogy a lehető legteljesebb mértékben kielégítő válasszal szolgáljak e tekintetben.”²¹⁶ Lényeges különbség a női szerzőknél látottakhoz képes, hogy Wallace, Livingstone-hoz hasonlóan nem az utazás illetve az írás okainak, hátterének ismertetésével kezdi mondandóját, sőt a továbbiakban sem érzi szükségét megindokolni ezt, sokkal inkább azt, *miért nem* kezdett neki beszámolójához már *korábban*. Éppen ellentétes motivációt, bizonyítási vagy exkuzálási „kényszert” (szándékot) látunk tehát ezeknél a szerzőknél, mint a korábban említett írónőknél. Dickens esetén pedig, jóllehet nyilvánvalóan egészen más kanonikus pozícióból indítja útjára könyvét, mint Isabella Bird, mégis hangsúlyos és említésre méltó az a viszonyulás, ami például a *Copperfield Dávid* Előszavában olvasható. Ez a szakasz kiválóan példázza a fenti írónők legitimációkeresése és a kanonikus – s ez esetben férfi – szerző írás-folyamatának különbségét. Dickens, mint Livingstone és Wallace, szintén semmiféle okot illetve indokot nem keres vagy prezentál arra vonatkozóan, *miért* kezdett el írni, s miért publikálja művét, nem munkájának kezdetéről, sokkal inkább annak végéről árul el „műhelytitkokat”:

Az olvasót talán nem is igen érdekelné, mily szomorúan pihen meg a toll két esztendei költői munka után; az sem érdekelné, hogy a szerző, mikor agyának egy sereg teremtménye szakad el tőle mindörökre, úgy érzi, mintha énjének egy részét bocsátaná útra ez árnyékvilágba.²¹⁷

Úgy is értelmezhetjük tehát a fentiek alapján, hogy míg a nőnek arra kell okot keresnie és magyarázattal szolgálnia, *miért kezdett* el írni (utazni), addig a férfinak azt kell megindokolnia, elmagyarázni, részleteznie, *miért*, hogyan *hagyta abba* az írást, esetleg *miért nem* kezdett hozzá már *korábban* – ahogyan Wallace-nál láttuk. Egy magabiztos, természetes, kérdések és kétségek nélküli írói pozícióból születnek meg ezek a paratextusok, szemben az

²¹⁶ „My readers will naturally ask why I have delayed writing this book for six years after my return; and I feel bound to give them full satisfaction on this point.” Sir Alfred Russel WALLACE, *The Malay Archipelago* (1869) (kiem. tőlem)

²¹⁷ Charles DICKENS, *Copperfield Dávid*, Bp, Révai Testvérek, 1905.

önnön kompetenciájában kételkedő, vagy csak magabiztosságát álcázni kényszerülő írónők attitűdjével.

Mindez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy ne lenne a férfi írók között is olyan, aki akár udvariaskodó, akár valóban szívből jövő „magyarázkodással” artikulálná önnön írói szerepbe vetett hitét – azaz inkább kételyét, s ne ekképpen indítaná útjára kötetét (pl. Richard F. Burton 1856-os *First Footsteps in Africa* című kötete).²¹⁸ S az a következtetés sem vonható le, hogy minden női szerző ezzel a visszafogottsággal, „szerénykedéssel” kezdi mondandóját, elég csak Mary Shelley-re gondolni, aki házassága és a *Frankenstein* sikere révén szemmel láthatóan elegendő írói magabiztosságra tett szert már a korszak első évtizedeiben is, amint azt az 1840-es években íródott *Rambles in Germany and Italy* c. úti beszámolója kezdőlapjain megfigyelhetjük.²¹⁹ Azonban egy tendencia mindenképp kiolvasható a fent elemzett szövegekből: kirajzolódik a korszak társadalmi elvárás- és szokásrendszerének megfelelő mintázat, a *különböző élettér* jelenségével, a hétköznapi szabályszerűségével összhangban lévő eltérő férfi- és nőírói viselkedésmód.²²⁰

3.6. Összefoglalás

A fentiekben azt kívántam bemutatni, hogy a tág fogalommal „Viktória-korszaknak” nevezhető mintegy 60 év során a női írói szerep alapvető jellemzője az írói, alkotói kompetencia teljes megkérdőjelezése volt – ahogy többek közt Trollope esetében láttuk –, illetve a Birdre és kortársaira jellemző önlegitimációs kényszer, a túlzott önkritika. Ez a jelenség a korabeli társadalmi berendezkedésre, a férfi-női szerepek konvencióira vezethető vissza. Bird és írói társai ezeket a társadalmi konvenciókat, határokat feszegetik és lépik is át írásaikkal. A *határátlépés* tehát ez esetben a Viktória-kori társadalmi szerepekben gyökerező, az irodalmi alkotásokban, illetve az azokhoz kapcsolódó paratextusokban megfogalmazódó különböző,

²¹⁸ Richard F. BURTON, *First Footsteps in Africa*, London, Tylston and Edwards, 1894, ix-xv.

²¹⁹ Mary SHELLEY, *Rambles in Germany and Italy*, London, Bradbury and Evans, 1844, vii-x.

²²⁰ A társadalmi elvárásrendszer, illetve elvárás-spirál Niklas Luhmann társadalomelméletében játszik jelentős szerepet. Az ún. *Erwartungserwartung*, azaz az elvárások kölcsönös elvárása, vagy elvárt elvárások rendszere – hétköznapi nyelven nevezhetnénk az „azt hittem, hogy azt hitted” spiráljának – nem csak a férfi-női szerepek kapcsán, hanem a gyarmati kontaktzónákban bekövetkezett találkozások révén is kapcsolódik dolgozatom témájához. Az elmélet részletesebb kifejtését ld. a Posztkolonializmust taglaló fejezetben.

egymással sok esetben ellentétes előjelű írói identitás, önazonosság, öndefiníció területén jelenik meg.

Végül a társadalmi elvárás-rendszerhez, illetve az elméleti kerethez, a feminizmus kérdésfelvetéseihez kapcsolódóan még egyszer érdemes idézni azt a fajta megközelítést és értelmezési módot, amelyet Elaine Showalter és a gynokritika képvisel. Showalter szerint „elkedvetlenítő, hogy vannak feministák, akik még mindig a »fehér apák« jóváhagyása után törik magukat, pedig válasza sem méltatják őket.”²²¹ Azaz, ha a női szerzők valamit elleshetnek a férfaitól, akkor az az a megrendíthetetlen önbizalom, kérdés nélküli öntudat, visszajelzést és megerősítést nem váró természetes viszonyulás az irodalomhoz, saját irodalmiságukhoz és alkotásaikhoz, amely a XIX. század végén még inkább a férfi író sajátja, de éppen a korszak írónőinek köszönhetően, s Bird esetében is egyre inkább láthatóan, fokozatosan a női szerzők jellemzőjévé is válik.

A korszak korai szakaszában a női szerepkörök irányában tanúsított, jellemzően uralkodó, elnyomó attitűd jelenik meg a következő fejezet problémafelvetésében is, azonban itt már tágabb perspektívában, a posztkolonializmus keretrendszerében elhelyezve. Az utolsó tematikus fejezetben tehát a dolgozat eddig vizsgált kérdéseit egy nagy, összefogó rendszerbe próbálom beilleszteni, nem hallgatva el annak problematikusságát sem.

²²¹ SHOWALTER, *i.m.*, 419.

4. EGY LEHETSÉGES POSZTKOLONIALISTA ÉRTELMEZÉS

„*We don't know exactly what it means.
It doesn't mean what it obviously means.*”
(Stuart Hall)²²²

4.1. Miért posztkolonializmus?

Az előző fejezetben foglaltakhoz, a női írói szerep társadalomba-politikába ágyazottságához kapcsolódóan a *Golden Chersonese* posztkolonialista megközelítésekor fontos szem előtt tartani egy párhuzamot, mely szerint a posztkolonializmus

[s]tátusát tekintve – és a véget nem érő belső vitákat, a meghatározással kapcsolatos nézeteltéréseket tekintve – leginkább a feminista irodalomkritikával állítható párhuzamba, amennyiben mindkettő alapvetően politikai indíttatású alapfeltevések és interpretációs stratégiák szerveződése, amelyek sokféle elméleti irányzatból merítenek az értelmezések során (dekonstrukció, pszichoanalitikus elmélet és kritika, a marxista irodalomtudomány posztstrukturalista válfajai stb.)²²³

A fenti sorok írója, Bényei Tamás szerint, aki egyébként maga is „kulturális határáthágásokat” vizsgál Kipling elbeszéléseit elemző kötetében, a *Traumatikus találkozások*-ban, a feminizmushoz hasonlóan a posztkoloniális kritika sokkal inkább vizsgálati mód, mint az irodalomelméletek sorába illeszkedő teória.²²⁴ A fenti vélekedés kiegészítésre szorul azonban, amennyiben nem hagyható figyelmen kívül az a különbség, hogy utóbbi esetében eredendően egy nemzet társadalmán belüli feszültségekből, politikai különbsőségek kiegyenlítéséből táplálkozik a mozgalom, ami aztán irodalomkritikává nővi ki magát. A posztkolonializmus ezzel szemben ab ovo a bizonyos nemzetek-társadalmak és politikájuk közötti ellentétek értelmezését tűzi ki célul, két (vagy több) kultúra közötti konfliktusrendszerek kiépülésének okát, folyamatát, az erről való diskurzust vizsgálja. Mindenképp hasonlóságként kell tekinteni viszont arra a közös jellemzőre, miszerint mindkettő fókuszában az áll, hogyan

²²² *A Conversation with Stuart Hall*. The Journal of the International Institute. Volume 7 Issue 1. Fall 1999. <https://quod.lib.umich.edu/j/jii/4750978.0007.107/--conversation-with-stuart-hall?rgn=main;view=fulltext>

²²³ BÉNYEI *i.m.* 15.

²²⁴ *Uo.*

vizsgálja, értelmezi, vagy értelmezni véli az „egyik” csoport a „másikat”. Ez a mozzanat kulcsfontosságú lesz a következő fejezetben.

Amikor Stuart Hall nevezetes tanulmányában arra keresi a választ, *Mikor volt a posztkolonializmus?*²²⁵, indirekt módon közelíti meg a kérdést, s előbb azt próbálja megválaszolni, a kifejezést két alkotóelemre bontva (*poszt* illetve *kolonializmus*), melyik terminus mit *nem* jelent, s ezután közelít a meghatározás felé. Egy későbbi beszélgetésben a fenti mottóban olvasható módon reflektál a tanulmányban írottakra: „Nem tudjuk pontosan, [a posztkolonializmus] mit jelent. Nem azt, amit nyilvánvalóan jelent.” [„We don't know exactly what it means. It doesn't mean what it obviously means.”]²²⁶ Egyfelől, az előtag eredeti jelentése értelmében törvényszerűen jelent egyfajta időrendiséget. Eszerint a posztkolonializmus a gyarmati időszak *után* született értelmezési keret, amely visszamenőlegesen, utólag kívánja értékelni, értelmezni és rendszerbe illeszteni a gyarmati éra alatt született alkotásokat – az irodalomtudomány esetében szigorú értelemben az irodalmi alkotásokat –, a tágabb értelmezés szerint a diskurzusanalízis jegyében bármely művészeti alkotást, „az etnográfiai és más tudományos szövegekig és a törvénykezés jogi nyelvezetéig”.²²⁷ A *poszt*-előtag azonban semmiképpen nem pusztán „utániságot”, kronológiai szempontúságot jelez, hanem – mint szinte mindenhol a posztstrukturalizmustól a posztmodernig –, túlmutatva azon, egyúttal annak az érának, gondolkodásmódnak meghaladását is, amit követ.²²⁸ A kolonializmus természetesen az évszázadok során változó jelentéstartalommal bírt, Hall a legtágabb értelemben, a XV. századi nagy felfedezésektől kezdődő történelmi, gazdasági, társadalmi változások vetületében értelmezi a fogalmat.²²⁹ Ehhez kapcsolódóan merül fel a kérdés, mi tehát a lényege annak a „gyarmatiságnak”, amin a posztkolonializmus túl kíván mutatni. Hall kritikával szemléli azokat a megközelítéseket, amelyek szerinte egyfajta „nosztalgiával” tekintenek a kolonializmus egyértelmű határvonalaira, és lezártnak tekintik azt – itt Ella Shohat és Anne McClintock nevét említi. E két szerző – a többi között – Hall szerint

²²⁵ Stuart HALL, *When was the postcolonial?* = Iain CHAMBERS and Lidia CURTI (Eds.), *The Post-Colonial Question: Common Skies, Divided Horizons*, London and New York, Routledge, 1996, 242.

²²⁶ „We don't know exactly what it means. It doesn't mean what it obviously means.” *A Conversation with Stuart Hall. Uo.*

²²⁷ BÉNYEI *i.m.* 17

²²⁸ HALL, *When was the postcolonial?* *i.m.*, 242-246.

²²⁹ *Uo.*

olyan fogalomrendszert kér számon a posztkolonializmuson, amelynek meghaladása éppen a terminus lényege lenne: jelesül azt a bináris oppozíciókból építkező, egyúttal hierarchikus struktúrát, amely a hagyományos gyarmatosító-gyarmatosított kettősségéből indul ki.

A következőkben a korábbi fejezetekben már megkérdőjelezett binaritásra, az élesen el nem különíthető határvonalra hozok fel példákat illetve ellenpéldákat a *Golden Chersonese*-ből. A határátlépés ebben a fejezetben egyfelől a tényleges földrajzi értelemben vett határon, másfelől az én vs. Másik, a gyarmatosító és a gyarmatosított között húzódó képzeletbeli határvonalon történik. Ehhez elsősorban Mary Louise Pratt témához kapcsolódó terminusait: a kontaktzónát, az ún. monarch-of-all-I-survey jelenséget, illetve az anti-conquest narrációs technikát használom, majd Isabella Bird Másik-ábrázolásainak jellemzőit vizsgálom meg.

4.2. A „másik oldal”. Forráskutatás, objektivitás

Természetes igényként, magától értetődően vetődik fel a gondolat, hogy ha a kolonializmus vizsgálatok hiteles és árnyalt kép kialakítása a cél, nem pusztán az eddigiekben elemzett szövegtípusok, tehát a (férfi vagy női) gyarmatosítói oldal narratívái vizsgálandók, hanem a helyi, azaz gyarmatosított kultúrák, népek perspektíváját is szükséges figyelembe venni – azaz a kolonializmus és posztkolonializmus fogalmait egyaránt meg kell vizsgálnunk. Vitatom Bényei Tamásnak azt az állítását, miszerint ez a metódus „patikamérleg-logika” lenne, „amelynek célja az egyes irodalmi szövegek politikai korrektségének méricskélése”.²³⁰ Vissza-, és nem előrelépésnek gondolom, ha – már, vagy újra? – meg sem próbálkozunk a „másik oldal” bemutatásával. Ha igaz lenne ez az állítás, akkor tulajdonképpen Said *Orientalizmus*a óta nem lenne szabad a néhai gyarmatokról beszélnünk, az arról szóló diskurzusban részt vennünk – jóllehet Said „Kelet” fogalma a szűkebben értelmezett Közel-Keletet fedi le, a reprezentációs technika és a diskurzus azonban, amiről ő beszél, egyaránt alkalmazható a Távols-Kelet gyarmati területeinek esetében is. A posztkolonialista megközelítés egyik nagy vívmánya éppen az, hogy annak az oldalnak, nézőpontnak ad teret, amelyről korábban elképzelhetetlen volt, hogy hallassa hangját. Akár a klasszikus „nagy hármas” Said, Spivak illetve Bhabha munkásságára gondolunk, akár a jamaikai születésű Stuart Hallra, vagy a frankofón területről származó Frantz Fanonra, azt látjuk, hogy nélkülük, azaz a korábbi gyarmatországok képviselői nélkül, a XX. század politikai, történelmi és társadalmi változásainak dacára, nem mehetett volna végbe a

²³⁰ BÉNYEI *i.m.* 20

posztkolonialista fordulat az irodalomelméletben. A történelmi tények, a klasszikus gyarmati birodalmak széthullása tehát szükséges, de nem elégséges feltételei voltak annak, hogy mindez a változás az irodalom-, társadalom- illetve kultúratudományokban is végbemenjen.

Figyelembe kell azonban venni az alábbiakat is: a fent említett szerzők mindegyikéről elmondható, hogy a volt gyarmatokon eltöltött korai évek, illetve az ott megkezdett tanulmányaik után, egy amerikai, angol vagy francia, azaz „nyugati” egyetem kötelékei közé kerülve óhatatlanul a korábbi birodalmi rendszer világában találják meg számításaikat. A hagyományos bináris oppozíciók helyett itt is átjárható, rugalmasan kezelendő kategóriákról beszélünk ilyen tekintetben is. Az említett, egykori gyarmati országokból származó szerzők esetében is fel kell hívni a figyelmet arra a paradox helyzetre, amely abból adódik, hogy e szerzők, voltaképpen a rendszer sajátosságaiból fakadóan csakis úgy hallathatták a hangjukat, hogy maguk is részeivé váltak annak a rendszernek, annak a világnak, amelyet vizsgáltak, amit kritikával illettek, s aminek megváltoztatására törekedtek. Az indiai születésű Spivak és Bhabha New Yorkba illetve Oxfordba kerülve találkozhatott olyan akadémiai közeggel, ahol „másságuk” ellenpontként szolgálhatott, megteremtve ezzel munkásságuk alapját. Stuart Hall életében egy oxfordi ösztöndíj, Said számára pedig a Harvardon töltött időszak lehetett a korábbi gyarmatosítói kultúrában való megmerítkezés egyik első lépése, ahogyan jelentős mérföldkő volt a Lyoni Egyetem doktori programja Fanon számára is.²³¹

Az elsődleges irodalom tekintetében is minden bizonnyal hiábavaló próbálkozás volna olyan textust keresni, amely pusztán a gyarmati nézőpontot képviseli. Ez a hiteles, autentikus „tisza forrás” a posztkolonializmus kapcsán sokkal inkább az anyagi kultúra révén érhető el, ahogyan erre Claire Wintle is rámutat nagyszerű munkájában, a *Colonial Collecting and Display* (2013) című elemzésében, amelyben egy *hentakoi* nevű antropomorf figura útját követi végig a dél-kelet ázsiai Nicobar-szigetektől, a helyi törzs gyógyítójától a gyarmatosítókön, gyűjtőkön át a Brightoni Múzeum kiállításáig.²³² Wintle ennek során kifejti, hogy az anyagi kultúra vizsgálatának jelentősége éppen abban rejlik, hogy azoknak a csoportoknak, népeknek a világába, gondolkodásába enged bepillantást nyerni, amelyek megismerése – az írásbeliség kultúrájából kizártságuk révén – a textualitásra építő irodalom- és kultúratudományok, de az egész „nyugati” civilizáció számára a hagyományos eszközökkel elérhetetlen. A

²³¹ Fanon a Lyoni Egyetemre beadott, de az egyetem által kényes témája miatt visszautasított doktori disszertációjából született meg szemléletformáló műve, a *Black Skin, White Masks* (1952).

²³² WINTLE, Claire, *Colonial Collecting and display: Encounters with Material Culture from the Andaman and Nicobar Islands*, New York, Berghahn Books, 2013.

kiegyensúlyozott, elfogultság nélküli vizsgálat záloga tehát az anyagi kultúra beemelése a posztkolonialista eszköztárba.

Bármennyire is törekszünk azonban az interdiszciplináris megközelítés nyújtotta lehetőségek kiaknázására, a Wintle-éhez hasonló munkák mégiscsak sokkal inkább a múzeológia, a néprajz, az etnográfia területéhez tartoznak. Az irodalomtudományi elemzés alapvető törekvése az irodalmi művek vizsgálata kell, hogy legyen. Jelen esetben, a *Golden Chersonese* idején Dél-Kelet Ázsiában jellemző brit birodalmi viszonyok sajátosságainak elemzésekor azonban nehézségbe ütközik olyan szövegtörzsek felmutatása, amely az eddig vizsgáltakkal szemben a helyi, gyarmatosított népek perspektívája felől közelíti meg a témát.

Érdekes „kompromisszum” e tekintetben a XIX. század első felében élt, eredetileg indiai arab származású, de a Maláj-félsziget déli csücskén, Malaccában született Abdullah Bin Abdul Kadir, más néven Munshi Abdullah (Munshi = ’tanító’, ’mester’) munkássága. Abdullah fordítóként dolgozott előbb a holland majd az angol gyarmatosítóknak, 1843-ban írta önéletrajzát, a *Hikayat Abdullah*-ot, amely mint az egyik első maláj nyelvű irodalmi mű, 1849-ben jelent meg.²³³ Szerzőjét a modern maláj irodalmi nyelv megteremtőjeként tisztelik, aki az ősi mesék és legendák világa helyett már a tényszerű ábrázolás híveként alkotta meg művét. Noha a szöveg stilisztikai elemzése e dolgozat keretein belül nem céлом, mégis érdemes megjegyezni, hogy Abdullah inkább zsurnalisztikai jellegű munkát hagyott hátra, amelyben ugyanakkor olyan következtelenségekkel is találkozunk, mint az ismétlések, logikai rendezetlenségek, éles témaváltások, ugrások. A szöveg azonban nyilvánvalóan nem ezért fontos itt, hanem azért, mert az egyik első olyan, maláj nyelven íródott, a gyarmatosítás időszakából ránk maradt mű, ami önmaga is, törvényszerűen, a kolonizációs tematikát járja körül – leginkább a szerző saját életének háttéreseményeiként –, s amelyet joggal nevezhetünk azon kevés művek egyikének, amelyek a „másik oldal” szereplőinek nézőpontját képviselik.

Mindaz azonban, amit eddig Munshi Abdullahról és művéről leírtam, azon nyomban ez utóbbi állítás cáfolataként is értelmezhető. A fentiekkel együtt elvitathatatlan tény ugyanis az is, hogy Abdullah már a kezdetektől a gyarmatosító holland illetve angol birodalom „segítőjeként” – de legalábbis kapcsolattartójaként, tolmácsként – működött, sőt, már édesapja is e poszton tevékenykedett a Maláj-félszigeten. Tény, hogy írástudóként, több nyelven, így angolul is értő, olykor a gyarmati tisztségviselők maláj tanítójaként tevékenykedő „Munshi”-ként óhatatlanul közele, s munkája sikeressége alapján jónak mondható viszonyt ápolt a

²³³ Munshi ABDULLAH, *The Autobiography of Munshi Abdullah*. Singapore, Methodist Publishing House, 1918.

birodalmi hatalmi rendszerrel. S az is tény, hogy írói karrierje az önéletrajz megírásával egy angol misszionárius, bizonyos Alfred North buzdítására indult el.²³⁴ Végül az a kényszer szülte helyzet, hogy művét nem maláj eredetiben, hanem angol fordításban volt lehetőségem olvasni, nyilvánvalóvá teszi, miért pusztán „kompromisszummal” van megint dolgunk, miért nem „tisztá”, autentikus forrás a *Hikayat Abdullah*, s miért cáfoltam máris azt az állítást, miszerint a szerző egyértelműen a gyarmatosított népek nézőpontját képviseli. Ennek ellenére érdemes foglalkozni vele, mivel nem csak egyes formai, nyelvi, életrajzi vagy kontextuális elemek utalnak arra, hogy Munshi Abdullah önéletrajzát *kettős perspektíva* jellemzi. Tartalmi tekintetben éppen úgy megtalálható benne a helyi közösségek értő és megértő bemutatása, a bennfentes hangján megszólaló leírások, mint a brit – vagy korábban a holland – gyarmati birodalom hatalmi képviselőinek magasztalása. A *New Zealand Journal of Asian Studies* egy 2015-ös tanulmánya szerint a szöveg jelentősége, s egyben érdekessége egyrészt abban áll, hogy egy távol-keleti őslakos által írt irodalmi műről lévén szó a helyi közösségek, az Európán kívüli világ képviselőinek intelligenciájáról tesz tanúbizonyságot egy olyan korban, amikor a faji felsőbbrendűség mindennapos és megkérdőjelezhetetlen volt az európai kultúra számára.²³⁵ Ugyanakkor, ahogy a tanulmány is kiemeli,

a *Hikayat Abdullah* pozitív üzenetét aláássa, hogy a szerző saját honfitársait elmaradott, babonás, lusta népként mutatja be, uralkodóik erkölcstelen despoták, az európaiakat mindezzel szemben szorgalmas, haladó és jóindulatú (!) emberekként ábrázolja. [...] A *Hikayat Abdullah* összességében azt a benyomást kelti az emberben, hogy minden jó dolog Európából származik.²³⁶

Az eredeti szöveg sajátossága valóban az, ahogyan a kettős perspektívát alkalmazza, ezt azonban olykor sikerül mégis olyan pozitív hatású szintézisben megfogalmazni, ahol a szerző egyetlen jelenet ábrázolásával, néhány mondattal nem csupán egyfajta kettős identitásnak ad teret, hanem egyúttal hozzájárul mindkét oldal megértéséhez is. Egy kis törzsi csoport

²³⁴ Uo.

²³⁵ Wilbert WONG, *John Turnbull Thomson and the Hikayat Abdullah*, *New Zealand Journal of Asian Studies* Volume 17 Number 2 December 2015, 95-117.

²³⁶ „The *Hikayat Abdullah*'s positive message was undermined by Abdullah's depiction of his countrymen as backward, superstitious and lazy, and by his portrayal of their rulers as immoral and despotic, in contrast to the Europeans whom he generally portrayed as industrious, progressive and benevolent. [...] The *Hikayat Abdullah* itself had, after all, given the impression that all good things come from Europe.” Uo. 96.

bemutatásakor például megállapítja, hogy az őslakosok az európaiakat életükben először megpillantva „úgy viselkedtek, mint a vadállatok” [‘behaved like wild animals’] – s a gyarmatosítói, avagy európai kultúrkör olvasója máris asszociál a vad, támadó magatartásra, az ápolatlanságra, szervezetlenségre, igénytelenségre – egyszóval mindarra, amit az európai olvasó „vadállatinak” tartana. A szerző azonban rögtön a következő mondatban eloszlatja ezt az asszociációs lehetőséget: amit ugyanis ő vadállati viselkedésnek nevez, az abban nyilvánul meg, hogy a törzs tagjai *félelmükben* azonnal el akarnak tűnni az európaiak szeme elől (egy csónakból a vízbe ugranak és a víz alá merülnek), ahogyan menedéket keresnek idegenek láttán a vadon élő állatok is.²³⁷ Ebben a jelenetben, a tényszerű leírásban, s a lehetséges olvasói reakcióban benne van mindkét oldalnak a másikhoz fűződő viszonyulása, feltételezései, a másiktól alkotott, s a valóságot nyilvánvalóan töredékesen tükröző képe: a helyi közösség rettegése a hódító fehér embertől, *még mielőtt az bármit tett volna*, azon kívül, hogy *megjelenik*, s a fehér ember feltételezése, hogy az őslakosok támadni fognak.

Hasonló kettősség jelenik meg abban a szakaszban is, ahol a szerző arról a jelenetről számol be, amikor Szingapúr harc nélkül, rövid egyeztetés során az angolok kezére kerül. Farquhar ezredes és a helyi közösség egyik vezetője, Temenggong tárgyalásának zárásaként az ezredes írásbeli megállapodás aláírását szorgalmazza, Temenggong azonban nem érti, mi szükség van erre, mondván: „a szavam elegendő” [my word is sufficient].²³⁸ A *colonial encounter*, gyarmatosító és gyarmatosított találkozásának szimbolikus pillanata ez, ahol a két, eltérő háttérrel, tapasztalatokkal, elvárásokkal rendelkező ember, két egymástól felfoghatatlanul távol álló világ próbál közös nevezőre jutni – s ahogyan az sejthető, az ezredes meggyőzi Temenggongot az aláírás szükségességéről, így a Kelet-India Társaságnak immár birtokában van az írásos bizonyíték, hogy a malájok *barátságból, ellenszolgáltatás nélkül* átadták Szingapúr szigetét az angoloknak. Mindezt azonban Munshi Abdullah kommentár nélkül, a száraz zurnalisztika hangján mutatja be, s nemhogy kritika nem éri a gyarmatosítókat, de az élet természetes alakulásaként, „egyszerű” helyi eseményként ábrázolja ezt a történelmi pillanatot.

A *Hikayat Abdullah* esetében sem beszélhetünk tehát egyértelműen gyarmatosított szemponatok megfogalmazásáról, sokkal inkább jellemző lehet itt az a jelenség, amely valamelyes köztes állapotot jelent, s amit Mary Louise Pratt *autoetnográfia*nak

²³⁷ ABDULLAH, *i.m.*, Chapter 11. Singapore. 88.

²³⁸ *Uo.*, 87.

(autoethnography) nevez.²³⁹ Ez a terminus Prattnél azokra a – szöveges vagy képi – alkotásokra alkalmazható, amelyek az őslakos kultúrához kapcsolódóan, a helyi közösség nyelvén vagy adott esetben két nyelv (a helyi és a gyarmatosítói) keveredésével születtek, de „nyugati” fogalmak használatával, s alapvetően a tanultabb rétegeknek vagy egyenesen a „nyugati” kultúrának szánt alkotások. Nem tudhatjuk biztosan, eredetileg milyen olvasóközönségnek szánta művét Munshi Abdullah, de még a korai, 1874-es angol fordítás nélkül is nyilvánvalóan feltételezhető, hogy a tanultabb maláj illetve a malájul – többek között az ő tanítói munkájának is köszönhetően – már beszélő angol hivatali réteg számára volt releváns és elérhető a történelmi, társadalmi háttéreseményeket hűen visszaadó önéletrajz. A nyelvi „tisztaság” hiánya és az ebből fakadó nehézségek kapcsán Nayar Pramod is felhívja a figyelmet a posztkolonialista diskurzus azon visszasságára, miszerint az esetek nagy részében az angol nyelvet használjuk olyan kultúrák vizsgálatához, a róluk való beszédhez, adott esetben a „revízióhoz”, amelyek éppen a gyarmatosító Brit (vagy egyéb) Birodalom elnyomásától szenvedtek. Pramod szerint lehetetlen az őslakos kultúrák érzéseit és gondolatait megragadni európai nyelveken, hacsak nem folyamodunk az általa *nativization*-nek, azaz magyarul jobb híján – az egyéb felhangoktól sem mentes – *őshonosításnak* nevezhető folyamat során a helyi nyelv kifejezéseit alkalmazni, gondolat- és hitvilágát tükröző történeteit beemelni az egyébként valamely európai nyelven megalkotott szövegkorpuszba.²⁴⁰

Amikor tehát a gyarmati kultúráról szóló útleírások hitelességét felderítendő kiegyenlített, vagy legalábbis árnyalt, mindkét oldalt figyelembe vevő forráskutatás a célunk, a gyarmatosítás idejéből származó művek esetében beleütközünk az írásbeliség és az azon kívül rekedt kultúrák feloldhatatlannak tűnő ellentétébe. A posztkolonializmus törekvése, a „másik oldal” szempontrendszerének ábrázolása iránti igény ellenére a kutatás és értelmezés mégis elkerülhetetlenül és megváltoztathatatlanul egyoldalú marad. Gayatri Spivak e jelenség kapcsán hívja fel a figyelmet arra, hogy már a kezdetekkor, a birodalmi rendszerek tudományos vizsgálatakor, az alapfeltételezések kimondásakor meg van kötve a kutató keze, minden törekvése ellenére *nem tud* más szempontból elemezni, csak a sajátjából.²⁴¹ Spivak többek közt

²³⁹ Mary Louise PRATT, *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation*, New York, Routledge, 2008, 9.

²⁴⁰ Nayar PRAMOD, *Postcolonialism: a guide for the perplexed*, New York, Continuum, 2010. 83. „Why write in English? [...] [I]t's impossible to capture native feelings and thoughts in the European language unless (...) it is *nativized*.” (kiem. tőlem.)

²⁴¹ John MCLEOD (szerk.), *i.m.* 9-11. Ugyanez az aktuális világpolitikai viszonylatban igen messzire vivő kérdés merül fel társadalomtudományi kontextusban többek közt az emberjogi univerzalizmus kapcsán, amennyiben „az emberi jogok csupán egy kultúrkörön belül érvényesek, és más kultúrák esetleg másfajta jogrendet tartanak

kiemeli: eleve eurocentrikusság azt feltételezni, hogy a birodalmi rendszerek a gyarmatosítással kezdődtek, e teória nem veszi figyelembe a tényt, hogy a világ más pontjain a történelem során ugyanúgy fejlődés és alakulás jellemezte a különböző kultúrákat, mint az európaiat.²⁴² (Elegendő csak a kínai birodalomra gondolnunk.) Jól jelzi e mentalitás egyoldalúságát, hogy a korai posztkolonializmus kapcsán valós alternatívaként merült fel az az elképzelés is, mely szerint e terület csupán a gyarmatosítottak diskurzusa [„only the discourse of the colonized”] lenne; ezt a fajta megközelítést John McLeod még a 2007-ben kiadott, általa szerkesztett *The Routledge Companion to Postcolonial Studies* bevezetőjében is tételesen cáfolni kényszerül.²⁴³

Spivak fenti tézise arra enged következtetni, hogy minden törekvése ellenére a „nyugati világ”, az európai kultúrkör képviselője képtelen kilépni abból a pontból, ahonnan a kolonializmust vizsgálni kívánja. Valahogy úgy kell ezt elképzelni, mintha egy tájegység leírásakor a megfigyelő a hegyen állva részletezné az elé táruló látványt, majd az ún. „objektivitás” jegyében megfogalmazná azt is, amit *szerinte* a hegy lábánál élők láthatnak a tájból, a hegyoldalból. A törekvés üdvözlendő, s mindenképp jobb, mintha egyáltalán nem merülne fel semmilyen „objektivitás”, vagy „másik szempont” iránti igény, azonban a kép óhatatlanul torzul, feltételezések és elképzelések sorát tartalmazza, hitelességét tekintve nyilvánvalóan megkérdőjelezhető, s akárhogy is, végül mégis csak egyetlen, az „uralkodó” nézőpont érvényesül.²⁴⁴ A legtöbb tehát, amit tehetünk, hogy átmeneti területeket vizsgálunk, olyan földrajzi és textuális tereket, Pratt terminusával ún. *kontaktzónákat*, ahol valamelyest megfigyelhető a kölcsönösség, s ahol nem feltétlenül (csak) az európai szempontrendszer érvényesül. Az alábbiakban több Mary Louise Pratt nevéhez fűződő terminus segítségével vizsgálom meg, milyen nézőpont érvényesül e tekintetben a *Golden Chersonese* elbeszélői pozíciójában.

elfogadhatónak. [...] [A]mikor a Nyugat az emberi jogokat kéri számon más kultúrákon, akkor e jogok univerzális hatóköre hiányában az nem más, mint a kulturális imperializmus egy formája.” BRUNCZEL Balázs, *Modernitás illúziók nélkül. Niklas Luhmann társadalom- és politikaelmélete*, Bp., L'Harmattan, 2010, 219.

²⁴² Uo.

²⁴³ Uo.

²⁴⁴ Vö. a „monarch-of-all-I survey”- motívum jelentősége a korabeli úti irodalomban. Ennek kifejtésére a fejezet során még visszatérek.

4.3. Kontaktzóna

Az egyik, Pratt nevéhez fűződő, mára már megkerülhetetlen fogalommá vált terminus, a fent említett kontaktzóna – *contact zone* – jelentősége abban áll, hogy átmeneti, köztes tereket vizsgál, ahol a kölcsönös hatásmechanizmusok gyarmatosítótól gyarmatosítottá és *fordítva* is érvényben maradnak. E fogalom újdonsága a korábban használt *colonial frontier*-hez, azaz „gyarmati határvidék” kifejezéshez viszonyítva, hogy a határ mindig valamihez *képest* határ, bennfoglal és kirekeszt, a határon innen és túl lévő világ élesen *elkülönül*, nem átjárható. A kontaktzóna ezzel szemben éppen a találkozásra (*colonial encounter*), a kölcsönhatásra helyezi a hangsúlyt, s az ott megjelenő, mindkét oldaltól származó impulzusokra, információra, tevékenységekre, szempontrendszerre épít.²⁴⁵ A kontaktzónában centrum és periféria létjogosultsága megszűnik, vagy legalábbis árnyaltabbá válik, ismét a rugalmasság, átjárhatóság, kölcsönösség kerül benne előtérbe. A kontaktzóna nem annyira elemzési szempontként működik, sokkal inkább egyfajta – valós térbeli, s ebből kiindulva: elméleti – keretet nyújt ahhoz, hogy a társadalmi elvárásrendszeren és személyes impulzusokon egyaránt alapuló narratíva tudatosan vállalt és esetenként implikált üzenetét kibonthassuk.

A kontaktzónában létrejövő *találkozások* természetesen sokfélék lehetnek. Már maga az utazás is, az utazó számára addig ismeretlen földrajzi táj megismerése, a természeti tájjal, a sajátos épített környezettel való ismerkedés is a *colonial encounter* kategóriájához tartozik. A *Golden Chersonese*-ben hangsúlyosan jelennek meg a klasszikus úti beszámoló hangján, a tudományosság *igényével* – látszatával? – megírt földrajzi, navigációs leírások, botanikai elemzések, történelmi eszmefuttatások.²⁴⁶ A szélességi és hosszúsági fokok megadása, a brit nyilvántartásból származó lakosság szám, népsűrűség bemutatása az úti beszámolók jogos és természetes adaléka,²⁴⁷ Bird például sokszor a kívülálló, botanikában nem jártas olvasó számára hosszasan tűnő, s jórészt csupán az egyes növények latin neveinek felsorolásából álló szakaszokban ismerteti az adott terület flóráját – az ismerkedés és ismertetés jegyében.²⁴⁸

²⁴⁵ Vö. PRATT, *i.m.*, 8.

²⁴⁶ A tudományosság *igényére* – avagy annak látszatára és valós funkciójára a női szerepek kapcsán már kitértem, s a későbbiekben is visszatérek rá a pratt-i anti-conquest narratíva tárgyalásakor.

²⁴⁷ Pl. BIRD, *The Golden... i.m.*, VII. Levél, 116. o., illetve Selangor állam bemutatása, 207.o.

²⁴⁸ Ld. „Stephanotis, passiflora, tuberosa, alamanda, Bougainville” (*Uo.*, IX. Levél). Vagy a szerző precizitását, pontos megfigyelőképességét igazoló, már korábban említett leírás: „[...] 126 különböző fa- és cserje-féle, 35 féle kúszónövény, 17 epifiton és 38 fajta páfrány. [...] Volt egy *Asplenium nidus* (madárfészekpáfrány), aminek a közepéből 37 tökéletes páfránylevél gyűrűzött ki, egyenként 3,25 és 5,5 láb közötti hosszúságú, mirtuszfehértől a borsózöld árnyalatig.” (“There was one *Asplenium nidus* [...] gorgeous erythrina-like flowers, glowing begonias,

A legfontosabbak azonban az emberi találkozások, azok a két népet, két csoportot képviselő szereplők közti interperszonális kapcsolatok, amelyek olykor előzetes információra épülnek, olykor azok teljes hiányára, előítélettel terhelve. Bird természetesen nem a legelső gyarmatosítókkal került Dél-Kelet Ázsiába, így a *találkozások*, bármily újszerűek voltak is, csak az *ő számára* jelentettek újdonságot, hiszen a helyi népek a fehér ember, s azon belül is az angolok jelenlétét már korábban megszokni – elviselni – kényszerültek. Ugyanakkor egy esetben Bird mégis „első fehér emberként” – legalábbis egy hosszabb szakasz után elsőként – vetődik egy Kotolamah nevű, a britek számára háborúskodások és bennszülött-támadások miatt korábban veszélyes területre. Ahogyan a szerző botanikai érdeklődése is magyarázatul szolgál a fent említett szakaszok gyakori jelenlétére a szövegben, itt is számba kell venni az író karakteréből adódó sajátosságokat is – ezt a szakaszt elemeztem ilyen szempontból röviden a Bevezetőben is. Ez az emlékezetes találkozás, amelyet tehát a korábban britek elleni felkelések és háború-sújtotta vidéken elefántháton, szingaléz kísérője javaslatára tett, nem jöhetett volna létre a szerző bátorsága, sőt vakmerősége nélkül. A szakaszt érdemes itt most hosszabban idézni.

A szingaléz így szólt: „Elviszem magát Kotolamah-ba; a háború óta nem járt arra európai ember. Én még soha nem jártam ott, a Helytartó sem.” Elég sok ’kék könyvet’²⁴⁹ böngésztem már végig ahhoz, hogy tudjam, ez a hely az elmúlt időszak lázongásai során nem tett éppen jó hírnévre szert, s a beszámolók a kalózkodás, törvénytelenység és elégedetlenség melegágyaként festik le. Mivel utunk a Perak folyón keresztül vezetett, kísérőm közölte: „Néhány hónappal ezelőtt mindkét oldalról lőttek volna ránk.” [...] A sziklán meglehetősen sok ember gyűlt össze, néhányuk puskákkal és lándzsákkal felszerelve, s a szingaléz így szólt: „Bár csak mégse jöttünk volna el...”, de ahogy partot értünk, az emberek már barátságosnak tünnek, így aztán leszálltam az elefánt hátáról, és felcplattam egy nyitott padlójú házhoz, ahol díszes szőnyegek heverték a földön. Ahogy beléptem, asszonyokat és gyerekeket láttam a szobában, s egyikük egy rizses zsákra szőnyeget készített nekem. Aztán a szoba megtelt emberekkel, 59-en ültek a földön köröskörül, de a férfiak közül néhányan állva maradtak; egyikük, egy hadji, piszkos zöld turbánban és vörös sarongban, igazi gonosztevőnek tűnt. A többi férfi csak kendőt és sarongot viselt.

red lilies [...] Thunbergia, [...] then in moist places upon steel blue asplenium and luxuriant selaginellas; and then camecaelogyne with white blossoms, white flowered dendrobiums (*crumentatum?*), [...] scarlet-veined bauhinias, caladiums, ginger worts and aroids.” (XX. Levél)

²⁴⁹ *Blue books*. A brit gyarmati adminisztráció hivatalos okiratainak gyűjteménye, az informális elnevezést kék színükről kapták.

Ezek az emberek tényleg barbárnak tűntek. Mindegyiküknél *parang*, vagy egy rövid *kris* volt – amit ők *golo*-nak neveztek²⁵⁰ –, s mivel engem úgy informáltak, hogy a malájok fegyvertelenek, meglepődve láttam a falon különféle puskákat, egy karabélyt és körülbelül 30 lándzsát. Így hát ott találtam magam (a hivatalos jelentések szerinti) „rablók és gyilkosok gyűréjében”, „zavargások és lázadás közepette”.²⁵¹ S hogy a dolog még érdekesebb legyen, érdeklődésemre, kinek a házában vagyunk, egy notórius lázadó neve hangzott el, s az asszonyok egyike annak a Maharajah Lelá-nak volt elsőszámú felesége – vagy inkább özvegye –, akit a Mr Birch elleni merényletben való részvételéért kivégeztek. Mindazonáltal, bár britként nem lehettem szívesen látott vendég, elküldtek egy majmot két kókuszdióért, s megkínáltak ízletes tejjel; amikor pedig elindultam, az egyik háztól elhozták a létrát, hogy segítsenek felmászni az elefántra.

Mr Low, amikor meghallotta, hogy Kotolamah-ban jártam, először igencsak bosszankodott, s kísérőmet „tudatlannak és ostobának” nevezte, amiért engem is elvitt magával. Most viszont már azt mondja, hogy bár nem vállalta volna a felelősséget értem, tulajdonképpen örül, hogy a „dolog megtörtént”, mivel bizonyítékként szolgál a terület megbékélésére, de azért hozzátette: „kissé furának tűnik, hogy az első európai, aki a kotolamah-i emberek viselkedését próbára tette, épp egy hölgy.”²⁵²

A szövegszakasz bepillantást enged a szerző olykor a veszélyt semmibe vevő karakterébe – figyeljük meg, hogy a területet és a helyieket ismerve két férfi is óvatosabbnak mutatkozik Birdnél: a szingaléz kísérő megbánja ötletét („Bárcsak mégse jöttünk volna el...”), a Helytartó pedig felháborodik, hogy az odautazás mint lehetőség egyáltalán felmerült. Az idézetben leírt jelenet elsődleges jelentősége azonban leginkább abban áll, hogy olyan szimbolikus pillanatnak lehetünk szemtanúi, amelyben gyarmatosító és gyarmatosított először találkozik. A női szerzői szereplehetőségeket vizsgáló fejezetben említés szinten már felmerülő luhmann-i *Erwartungserwartung*,²⁵³ (*expected expectations*, „elvárt elvárások”) jelensége itt is adekvátnak bizonyul, amennyiben mindkét fél részéről előzetes elképzelések, elvárások mentén kezdődik, módosul s végül rendeződik a kapcsolat. A feltételezések és elvárások spirálja ekképp alakul: az odautazók előfeltevése a kotolamah-iak támadó viselkedése, s azt is feltételezik („elvárják”), hogy a helyiek arra készülnek („elvárják” az érkezőktől), hogy harcolni fognak. A

²⁵⁰ A bennszülöttek különböző fegyverei, kardjai. Az angol eredetiben szintén a maláj nevek szerepelnek.

²⁵¹ Az idézőjeles kifejezések az angol eredetiben feltehetően a hivatalos jelentések és beszámolók szavaira utalnak.

²⁵² BIRD, *The Golden... i.m.* 318. Az eredeti angol szöveget ld. a Függelékben (4. sz. Melléklet).

²⁵³ vö. JEDAMSKI, *i.m.*, 3, 43.

kísérő, illetve a Helytartó megjegyzései arra utalnak, hogy mindkét irányú elvárásrendszer alapvetően jogos és reális volt. Hogy a szerző „személyes varázsa”, vagy a harcok óta eltelt idő csillapította-e le a harci kedvet, nem derül ki a szövegből. Ilyen tekintetben, a kolonializmus két ellentétes (ellenséges?) oldalához tartozó résztvevők szimbolikus találkozása során szinte mellékes az a háttérinformáció, hogy a kérdéses területen korábban lázongások és harcok folytak, bár természetesen ennek ismerete nagyban befolyásolta a két férfi szereplő viselkedését. Hasonló mindez a *Hikayat Abdullah*-ból fentebb idézett csónak-jelenetben látottakhoz, ahol egy helyi törzsi közösség tagjai a fehérembert megpillantva a vízbe menekülnek; mint láttuk, az elvárás-spirált ott az olvasói előfeltevések (vadállati=támadó viselkedés) még összetettebbé teszik.

Az *elvárt elvárásokból* fakadó bizonytalanság, az egymástól való függés, a kettős kontingencia nemcsak Luhmannál, hanem néhány évtizeddel korábban, már Parsons társadalom-elméletében megjelenik.²⁵⁴ A fenti, szimbolikus kotalamah-i jelenet értelmezéséhez, és voltaképpen annak a posztkolonialista törekvésnek a megértéséhez, hogy a gyarmatosítás korának társadalmi és kulturális egyenlőtlenségei legalábbis felszínre kerüljenek, és kiegyenlíthetessenek, fel kell idézni, hogy Parsonsnál „[a] közös kulturális normák, az értékconszenzus *előfeltételét* jelentik a szociális rendszerek képződésének, az a funkciójuk, hogy szabályozzák a kettős kontingencia megoldását”.²⁵⁵ A *colonial encounter* tehát – törvényszerűen – azért épülhet elvárás- és előfeltételezés-spirálra, mert hiányoznak a „közös kulturális normák”, amelyek a bizonytalanságot feloldanák. Az ilyen esetekben, mint például a gyarmatosítás során két egymástól gyökeresen eltérő, egymást valójában ismerni nem kívánó kultúra találkozása, másfajta megoldásra van tehát szükség. Ahogy Brunczel fogalmaz:

A kettős kontingencia problémájának megoldása abban áll, hogy a felek kölcsönösen teljesítik egymás elvárásait: „Azt teszem, amit szeretnél, ha te is azt teszed, amit én szeretnék.” A fő kérdés mármint az, hogy ez miképp megy végbe, ha – szemben Parsons megoldásával – nem hivatkozhatunk semmilyen előzetesen adott normára vagy értékconszenzusra. Luhmann válasza úgy hangzik, hogy a megoldást az időben kell keresni. A megoldás pusztán azáltal jön létre, hogy a két résztvevő közül valamelyik először cselekszik, s ezáltal a másikat az elé a választás elé állítja, hogy vagy elfogadja ezt az első lépést, vagy pedig elutasítja. Természetesen a másik megteheti, hogy odébbáll, s ekkor nem jön létre szociális rendszer. Ha azonban marad, akkor a választási lehetőségei korlátozva vannak ezáltal az első lépés által. A kettős

²⁵⁴ vö: BRUNCZEL, *i.m.*, 73.

²⁵⁵ *Uo.*

kontingencia cirkuláris szituációja tehát azáltal válik aszimmetrikussá, hogy valaki megtöri a kört, és először cselekszik.²⁵⁶ Luhmann tehát kiiktatja a kettős kontingencia megoldásából azt a feltételezést, miszerint konszenzusra lenne szükség. A konfliktus ugyanis szintén a lehetőségek korlátozását jelenti, hiszen a konfliktusban álló felek is viselkedésvárásokat támasztanak egymás iránt.²⁵⁷

A konfliktus mint a kettős kontingencia egyik feloldási módja mikro- és makro-társadalmi szinten is valós és gyakori eleme a gyarmati időszaknak, mind a helyi törzsi kisközösségek kontra gyarmatosító (itt: angol) közeg viszonylatában, mind pedig a háttérországnak a távoli gyarmatokhoz fűződő viszonya tekintetében (ld. pl. a Great Exhibition előzményei és utóhatása).²⁵⁸ A *Golden Chersonese*-ből idézett jelenet magában foglalja egyfelől a konfliktus kirobbanásának lehetőségét, másfelől azonban éppen annak bizonyítékaként is szolgál – ahogyan a könyvbéli Mr Low is megfogalmazza –, hogy a kölcsönösen negatív elvárások *ellenére* a két közösség, a kotolamah-iak valamint a „fehér” és „angol” Isabella Bird között a valóságban a viszony konfliktus nélkül rendezhető. Amikor Luhmann a parsonsi érték- és normakonszenzus helyett a bizonytalansági tényező kiiktatását az *időben* látja meg, akkor valójában a korai klasszikus társadalmi szerződéselméletek kritikáját is megfogalmazza.²⁵⁹ A kotolamah-i jelenetben nem csak a közös normarendszer, hanem az annak betartásáról tett „előzetes megállapodás” is hiányzik, vagyis annak elvárása, hogy a másik betartja azt, és elvárja, hogy *én* is betartsam. Az *Erwartungserwartung*-spirál megtörése s így a kettős kontingencia feloldása tehát annak a kezében válik eszközzé, aki „először lép” – jelen esetben ez Bird.

A szerződéselméletek és a kettős kontingencia működőképessége a gyarmati éra kontaktzónáiban nyilvánvalóan más elbírálás alá esik, mint a XX. századi német társadalmi kontextusban. Luhmann azonban alapvetően megkérdőjelezi a földrajzi határok szerepét a társadalmak kialakulásában, s elsődleges alakító tényezőként a kommunikáció lehetőségét nevezi meg, ami a technikai fejlődés és a gyarmati birodalmi rendszerek kiépülése folytán

²⁵⁶ Lásd Niklas LUHMANN, *Bevezetés a rendszerelméletbe*, Bp., Gondolat, 2006, 303.

²⁵⁷ BRUNCZEL, *i.m.*, 74. Vö. LUHMANN, *i.m.*, 318.

²⁵⁸ WINTLE, *i.m.* 129-130.

²⁵⁹ Ld. Hobbes, Locke illetve Rousseau munkássága, vö. BRUNCZEL, *i.m.*, 72.

éppen a XIX. század vége felé kezd globális szinten is megjelenni.²⁶⁰ A gyarmati kontaktzónák működését tehát a luhmann-i modell korai megnyilvánulási formájaként is értelmezhetjük.

4.4. „Mit szemem lát, azt mind uralja”. A monarch-of-all-I-survey-jelenet.

A kontakt zóna kiegyenlítettségéhez, kölcsönösségéhez képest az egyoldalúságot, a leigázást, a kívülállást, egyben felsőbbrendűséget ragadja meg a felfedezői narratívák másik sajátossága, amely nem annyira stiláris, mint inkább motivikus elemként jelenik meg sok úti beszámolóban, s amelyre szimbolikus töltete miatt fentebb már röviden utaltam. A szó szerint a maga tömörségében magyarra nehezen lefordítható *I-am-monarch-of-all-I-survey*-jelenet önálló fogalomként szintén Mary Louise Pratt nevéhez fűződik. Arra utal, ahogyan a szemlélő: esetünkben az utazó-író, a kívülálló, aki az újonnan felfedezett távoli országok és népek bemutatására törekszik, beszámolójában önmaga helyét a felfedező s egyben a látottakat uraló – uralkodói (?) – szerepkörben jelöli ki, nem pusztán tényleges térbeli, hanem szimbolikus értelemben is. A kifejezés lényege szemantikai síkon: 'uralkodója vagyok mindannak, amit látok, felfedezek, vizsgálok, leírok'. A monarch-of-all-I-survey eredetileg William Cowper (1731-1800) *The Solitude of Alexander Selkirk* [A. S. magányossága] című versének kezdősora, ahol a költő a *Robinson Crusoe* történetének alapjául szolgáló matróz szájába adja a fenti szavakat. A verssor azonban nem pusztán szó szerinti jelentése miatt vált sokat idézett, szinte önálló életre kelt versszakasszá. Egy gyakori alkotói tájleíró nézőpont, s ezen keresztül egy teljes gyarmatosítói attitűd elnevezése bontakozott ki ebből a kifejezésből; ennek felismerése, alkalmazása és példákkal alátámasztása is Pratt érdeme.²⁶¹ Carl Thompson ennek nyomán emeli ki Henry Morton Stanley *Through the Dark Continent* [A sötét kontinensen át, 1878] című művének egyik sokatmondó jelenetét, amikor az utazó Kelet-Afrikában, a Viktória-tó egy kis szigetén egy dombról körbenézve előbb tételesen felsorolja a látottakat, majd egyre inkább saját pozíciójának szó szerinti illetve metaforikus értelemben vett *emelkedett, felsőbbrendű* voltát hangsúlyozza. Miután önmagát „biztonságban tudja a magas trónuson”, kineveti „azoknak a sovány, sötét alakoknak vad szívverését”, akiket odalent lát s levonja az általános következtetést – s az olvasótól is elvárja ugyanezt –, miszerint személyében olyan utazóval van dolgunk, aki nem csak szó szerinti értelemben emelkedik az általa szemlélt terület és lakói fölé,

²⁶⁰ BRUNCZEL, *i.m.*, 81.

²⁶¹ PRATT, *i.m.*, 197-201.

hanem minden tekintetben „magasabb rendű is annál”.²⁶² Ő az a „látó ember” (seeing man), akinek szeméről, uralkodó tekintetéről Pratt egész kötetében (*Imperial Eyes*) olvashatunk.²⁶³

Ennek a korabeli úti illetve felfedezői narratívákban tehát ismert és előszeretettel alkalmazott nézőpontnak talán egyik legszemléletesebb vizuális megnyilvánulása Caspar David Friedrich *A vándor a ködtenger felett* (1818) című híres festménye, amely ugyan nélkülözi a koloniális tematikát – legalábbis a képen nem találni utalást erre –, de a hegytetőn álló alak, aki az elé táruló látvány *főlé* magasodva központi alakként *uralja* a tájat s a képet, tökéletesen megtestesíti mindazt, amit a monarch-of-all-I-survey-jelenet magában foglalhat. Természetesen Friedrich festményében legalább olyan fontosak a romantikus jegyek: a vad természeti táj motívuma, a magány mítosza vagy a fenséges esztétikai minősége, mint a perspektíva újdonsága, azonban a kép pozícionálása kétségkívül az eredeti jelentésénél tágabb értelemben vett uralkodó(i) magatartás manifeszt megnyilvánulása is egyben.²⁶⁴

²⁶² THOMPSON, *i.m.*, 120, „sitting 'secure on [a] lofty throne' [...] he professes to 'laugh at the ferocity of the savage hearts which beat in those thin dark figures' [...] This is a traveller, it seems, whose soul can soar not only above the scenes it surveys, but also above its circumstances more generally; and this is also a traveller, we are clearly meant to infer, who possesses a mind and a sensibility vastly superior to that of the local population.”

²⁶³ PRATT *i.m.* 9.

²⁶⁴ Olyannyira igaz lehet ez az állítás, hogy a II. világháború idején a hitleri Németország – mint sok más műalkotás esetében is – a német nacionalizmust szimbolizálандó, előszeretettel használta, kihasználta és félreinterpreterálta Friedrich munkásságát, különösen ezt a festményét. Vö: <http://www.theartstory.org/artist-friedrich-caspar-david-artworks.htm>

Caspar David Friedrich: *A vándor a ködtenger felett* (1818)

Mindenképp ide kívánczik ugyanakkor Friedrich egy másik alkotásának bemutatása, amely a Bird-kötet kapcsán felmerülő kérdéskörhöz, a *női* szerző gyarmatosítói magatartását vizsgáló tematikához éppúgy illeszkedik, mint *A vándor a ködtenger felett* című alkotás értelmezéséhez. *A nő naplementekor* című, szintén 1818-ban készült festmény perspektívája azonos az előzőével, a szemlélőnek (a festői szemszögnek) háttal álló alak és az elé táruló természeti táj látványának kompozíciója mindkét képben ugyanazt a beállítást tükrözi.

Caspar David Friedrich: *Nő naplementekor* (1818)

Lényeges, s dolgozatom szempontjából szimbolikus jelentőségű – noha a festő részéről nem feltétlenül tudatos – különbség azonban az emberi alak és az általa megfigyelt táj közti *viszony*. Míg az első kép vándora az elé – és a lába *alá* – táruló táj fölé magasodik, egyértelműen uralva a teret, addig a női alak szinte *egygyé* válik a természettel, *egy szinten* helyezkedik el vele, nincs a táj fölé magasodó szikla, amelyről fentről *letekintve* megfigyelhetné a naplementét, sőt: a női alak a kép középpontjában éppen a lényegét, a naplementét takarja el, egyúttal helyettesíti is: ott áll, ahol a napot kellene látnunk.

Hangsúlyozottan nem az egyes festmények elemzéséről van azonban szó – e dolgozat, jellegénél fogva nem vállalkozhat ilyesmire –, hanem a fejezet során bemutatott attitűdtípusoknak megfelelő, azokhoz illeszkedő, a vizualitás eszközeivel még egyértelműbben megfogalmazott szimbolikus képi megnyilvánulásokról. Ez a két festmény a német romantika eszköztárával éppen azt fejezi ki, (azaz, hogy a szemlélt dolog, a táj, illetve esetünkben a leigázott nép a szemlélő birtokává válik), amit többek közt a Viktória-kori, dél-kelet-ázsiai brit gyarmati irodalom textuálisan megfogalmaz. Akár így is mondhatjuk: véletlenszerűen, kultúrtörténeti szempontból nyilvánvalóan egészen különböző területeken, a XIX. századi társadalmi, európai és világ-történelmi folyamatok szempontjából azonban ugyanannak az időszaknak a „termékeként”.

Amikor a *Golden Chersonese*-t annak függvényében vizsgáljuk, mennyire jellemzi a monarch-of-all-I-survey jelenet illetve attitűd a szöveget, illetve hogy a fenti festmények szimbolikus különbségei megjelennek-e, és ha igen, milyen mértékben Bird kötetében, kirajzolódik ugyan egy tendencia, összességében mégis árnyalt képet kapunk. A szerző utazásai során természetesen számos alkalommal kerül abba a helyzetbe, hogy az általa először megpillantott tájat az olvasóközönségnek – azaz a keretnarratíva szerint: hűgának, Henriettának – bemutassa, az efféle leírásoknál azonban nem élt a korszak úti beszámolóiban ilyenkor előszeretettel alkalmazott monarch-of-all-I-survey jelenet adta lehetőségekkel. Több ízben találkozunk a hajóról megpillantott táj leírásával egy új városba vagy faluba érkezéskor. Útközben, az akkori francia gyarmatokon, a mai Vietnam területén található Cholen bemutatásakor a fenti nézőpontból ábrázolt terület kiváló alkalmat nyújthatna a leereszkedő, felsőbbrendű hangnem használatára: „e kétarcú város alatt egy nagyobb, kétségkívül állandó, a parthoz és egymáshoz kötözött többszáz csónakból álló úszó falu terül el, a kantoni csónakházakhoz képest szegényesek és elhanyagoltak, ugyanakkor zsúfoltabbak, egy szalmatető egy vagy több család számára nyújt menedéket, bármiféle bútor vagy berendezési tárgy legkisebb jele nélkül.” Megtudjuk még, hogy a gyerekek „egészségesnek tűntek”, és „szemmel láthatóan” mentesek a máshol megszokott „szem- és bőrbetegségektől”. Majd Bird hozzáteszi: „Magányos

felfedezőúton senki nem rohant le vagy bánt velem durván bármilyen tekintetben, az emberek olyan figyelmesek és barátságosak voltak, mint a japánok”.²⁶⁵ A felfedező-utazó ez esetben tehát ugyan térbeli pozícióját tekintve valóban *fentről* tekint le az alatta elterülő tájra, ezt a nézőpontot azonban átvitt értelemben nem használja ki, egyszerű, objektív – és néhány, másutt tett megjegyzéséhez képest meglehetősen pozitív – képet kapunk a bemutatott vidékről. Bird ilyen tekintetben is „határt lép át”: fizikailag nem feltétlenül, de verbálisan „leereszkedik a képzeletbeli domboldalról”, az ábrázolás szemszöge ezekben a szakaszokban nem a fentről mindent látó és mindent bemutató gyarmatosítói nézőpont. Hasonló lehetőség marad kihasználatlanul a Mekong folyón úszó hajó „magas fedélzetéről *letekintve*”, ahol a rizsföldek, a környező falvak és lakói (ez esetben nem kifejezetten hízelgő) ábrázolása során csak azt a helyi társadalmi változásokra vonatkozó következtetést vonja le a szerző, miszerint „a falu semmittevő őslakos népességét idővel az aktív és szorgos kínaiak ki fogják szorítani élőhelyükről”. A saját avagy a fehér gyarmatosító ember viszonya mindehhez azonban itt sem kerül említésre, a tényszerű, bár igen szemléletes és színes ábrázolás itt sem szolgál a gyarmatosítói nézőpont illetve a birodalmi felsőbbrendűség kifejezésének ürügyéül.²⁶⁶ Sőt, a fent-lent oppozíció egy helyen éppen megfordítva jelenik meg, a már többször idézett Malacca városba érkezése során Bird így ír: „Nagyon kíváncsian várom, hogy megpillantsam Malaccát, a Kelet egyik legrégebb európai (*sic!*) városát”, majd a tengerparti öböl, a partot szegélyező sűrű kókuszerdő lefestése után így folytatja: „s mindezekén túl, jobbra magasodik a Mount Ophirnak nevezett, aranyban gazdag hegy”.²⁶⁷ A tényleges térbeli-földrajzi ábrázolás során a továbbiakban a levél írója többször *föltekint* a környező hegyekre, s *lentről* szemlélve a vidéket megfordítja a monarch-of-all-I-survey nézőpontját.²⁶⁸

²⁶⁵ BIRD, *The Golden... i.m.*, 98. „Below this amphibious town there is a larger and apparently permanent floating village, consisting of hundreds of boats moored to the shore and to each other, poor and forlorn compared with the Canton house boats, but yet more crowded, a single thatched roof sheltering one or more families, without any attempt at furniture or arrangement.” “The children looked healthy [...] and remarkably free from eye and skin diseases.” “In my solitary explorations I was not mobbed or rudely treated in any way. The people were as gentle and inoffensive in their manners as the Japanese.”

²⁶⁶ BIRD, *The Golden... i.m.*, 87. “The country, as overlooked from our lofty deck”, “These natives [...] gave me the impression that they are an indolent race as well, to be ousted in time possibly by the vigorous and industrious Chinaman.”

²⁶⁷ BIRD, *The Golden... i.m.*, 125. „I am greatly interested with the first view of Malacca, one of the oldest European towns in the East.” „There is a long bay with dense forests of cocoa palms [...] and to the right beyond these a mountain known as Mount Ophir, rich in gold.”

²⁶⁸ *Uo.*

Egy konkrét szövegszakasz azonban bizonyítékul szolgál abban a tekintetben, hogy Isabella Bird kötete írásakor ismerte Cowper versét, s ha máshol nem használta ugyan fel annak első sorát mint tájleírói nézőpontot, egy esetben mégis szó szerint idézi azt tökéletesen a mai, posztkolonialista értelemben vett kontextusban. Ebben a részben, a XX. Levél február 17-én kelt *folytatásának* elején Bird saját magát a természet „magányos uralkodójaként” aposztrofálja – jóllehet itt nem a klasszikus fent-lent kettősség jegyében, hanem az őt körülvevő természeti környezet egyetlen emberi résztvevőjeként. Érdemes a szakaszt hosszabban idézni:

Örültem, hogy tegnap vasárnap volt, volt egy nyugodt napom, mert majdnem tizenkétórnyi elefánt-lovagláستól a dzsungelben az ember igencsak elfárad, tagjai elgémberednek. Csodálatos volt a háromnap magány, a majmok társaságában elköltött étkezések, az elefánt-háton tett kirándulások, a magányos kóborlások, és a friss szabad levegő, *a minden luxus és kényelem közepette megélt trópusi élet*. Éjszaka, amikor a szolgák a saját részlegükbe vonulnak vissza, a majmok pedig a tetőre, a bungalóban teljesen egyedül voltam – a mozdulatlan keleti őrszemek a veranda alatt *nem számítanak*. A házon egyetlen ablak vagy ajtó sem volt, ami az emberben a határtalanság érzését keltette, s úgy éreztem: „*mit szemem lát, azt mind uralja*”; így aztán amikor megszólaltak a dobok és felharsantak a kürtök, és a szikh őrség megjelenése jelezte a Helytartó visszaérkezését, kissé vonakodva mondtam le szinte őskorinak tűnő „*magányos királyságomról*” és az állatok társaságáról.²⁶⁹

Ez a szakasz tehát az egyetlen a *Golden Chersonese*-ben, ahol a monarch-of-all-I-survey motívum valóban megjelenik, itt azonban mindjárt konkrét idézetként, utalásként, nem pedig tájleírási eszközként szerepel. Bird itt elegendőnek látja az idézőjel kitételét, nem fog magyarázkodásba, milyen sort idéz, Cowper nevét nem említi – minden bizonnyal feltételezte tehát, hogy olvasói ismerik az eredeti művet, vagy legalábbis annak első sorát. A jelenetből, amelyet lefest, kirajzolódik a természetben uralkodó magányos utazó képe. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Bird korántsem az egyetlen emberi karakter a színen – a szerző mégis

²⁶⁹ BIRD, *The Golden... i.m.* „321. ”I was very glad that yesterday was Sunday, so that I had a quiet day, for nearly twelve hours of jungle riding on an elephant makes one very stiff and sleepy. Three days of solitude, meals in the company of apes, elephant excursions, wandering about alone, and free, open air, tropical life in the midst of all luxuries and comforts, have been very enchanting. At night, when the servants had retired to their quarters and the apes to the roof, and I was absolutely alone in the bungalow, the silent Oriental sentries motionless below the verandah counting for nothing, and without a single door or window to give one the feeling of restraint, I had some of the “*I’m monarch of all I survey*” feeling; and when drum beat and bugle blast, and the turning out of the Sikh guard, indicated that the Resident was in sight, I felt a little reluctant to relinquish the society of animals, and my “*solitary reign*”, which seemed almost “ancient” also.” (kiem. tőlem.)

magányos és kizárólagos uralkodónak érzi magát: az őslakos szolgák és örök, akárcsak a majmok, a grandiózus, felfokozott érzelmekkel telített, magasztos pillanatban csupán háttérszereplőkként, szinte zavaró tényezőkként jelennek meg a „magányos királyság” peremén, valahol a távolban. S annak paradox volta, hogy miként nyugtázza le a szerzőt ez a külön, „uralkodói” létforma, az idézett szakasz elején is nyilvánvalóvá válik: a „trópusi élet” valóban varázslatos lehet – különösen, ha azt a valahol a háttérben munkálkodó őslakos szolgálok jóvoltából „minden luxus és kényelem közepette” élheti meg az utazó.

Hasonlóan idézi meg a Cowper-verset Bird egy másik kötetében is, a *Journeys in Persia and Kurdistan* (1891) lapjain. Itt sem a klasszikus jelenetben, hegytetőről körbenéző utazóként szemléli a tájat, hanem Perzsiába érkezve, a letáborozáshoz szükséges felszerelések és bútorok elrendezése után, délutáni teáját iszogatva állapítja meg: „úgy érzem, *uralkodója vagyok mindannak, amit látok*, még a határtalan sivatagnak is, amely felett a felhők árnyékai addig kergetőznek, amíg a lemenő nap fényében minden lilává nem változik.”²⁷⁰ A két szakasz közti hasonlóság nem pusztán az idézet illetve a szokásostól eltérő nézőpont használatában merül ki. Sokatmondó – ismét – a kényelemnek, az angol lét elengedhetetlen feltételének, a teázásnak hangsúlyozása, s a helyiek, a szolgálok említésre sem méltó háttérszerepe a táborállítás során.

Ugyanakkor a monarch-of-all-I-survey jelenet teljesebb körű, árnyaltabb értelmezéséhez érdemes a Cowper-versnek a teljes első versszakát idézni, hiszen az eredeti szövegben a hangsúlyos uralkodói nézőpontra kívül valójában legalább annyira fontos szerepet játszik a magány érzése, mint a birtokolni vágyás motívuma (ld. a vers címe: 'A. S. *magányossága*'). A vers szemlélődő beszélője, (maga Selkirk) bár a sokat idézett szállóige-felütéssel kezdi mondanóját, s minden helyi vadember és -állat jogos urának tekinti magát, mindazonáltal már az első verssor végére eljut a felismerésig: inkább élne fenyegetettség közepette, mint hogy úr legyen ezen a „félelmetes” (értsd: félelmetesen magányos és elhagyatott) helyen. A szakaszt alább magyar műfordítás hiányában angol eredetiben idézem, egy lehetséges nyersfordítás a jegyzetben olvasható.

I am monarch of all I survey;
My right there is none to dispute;
From the centre all round to the sea

²⁷⁰ BIRD, *Journeys... i.m.*, Letter XI. “when my camp furniture has been arranged and I am enjoying my "afternoon tea," I feel "monarch of all I survey," even of the boundless desert, over which the cloud shadows chase each other till it purples in the light of the sinking sun.”

I am lord of the fowl and the brute
 O Solitude! where are the charms
 That sages have seen in thy face?
 Better dwell in the midst of alarms,
 Than reign in this horrible place.²⁷¹

Ismerve tehát a verssor eredeti kontextusát, feltételezhető, hogy a *Golden Chersonese*-ből idézett szakaszban legalább annyira a magány – Cowpernél a *félelmetes*, Birdnél az *áldásos* magány – érzése jelenik meg hangsúlyosan, mint az uralkodás motívuma. E fenti kivételtől eltekintve azonban az író, noha alkalom adódott rá, mégsem élt a monarch-of-all-I-survey jelenet adta lehetőségekkel, s a Friedrich-festmény nőalakjához hasonlóan saját szemlélődő szerepét a megfigyelt tájjal *egy szinten* képzelte el. Ugyanakkor ez az azonos szinten elhelyezkedő pozíció nem jelentette azt, hogy sok más esetben, amelyek azonban nem kapcsolódnak tájleíráshoz, ne jelent volna meg Birdnél is a felsőbbrendű gyarmatosítói hang.

4.5. A kognitív disszonancia oldása: anti-conquest narratívák

A következő szöveghelyek kapcsán arra mutatok rá, hogy a korabeli utazó milyen előfeltevésekkel indulhatott neki a távoli világok felfedezésének, milyen előképek birtokában volt, s hogy ez az előkép hogyan módosult odaérkezésekor, a valóság megtapasztalásakor. Újabb határátlépés történik tehát, mégpedig az elképzelt-elvárt és a reális közti határvonalon.

A Viktória-kor embere a gyarmatokról, a távoli, egzotikus tájakról való tudását a már nyomtatásban, a sajtóban vagy kötetként megjelenő kortárs úti beszámolókon kívül a korszakban rendelkezésre álló, adott esetben már klasszikus-számba menő szépirodalmi alkotások, olvasmányélmények, s így az otthon – értsd: a háttérországban – kialakított elképzelések alapján alkotta meg. Az olvasóközönség a magazinok vagy útikönyvek segítségével, a nem olvasó rétegek az illusztrált folyóiratok révén nyerhettek betekintést a távoli

²⁷¹ Nyersfordítás: „Mit szemem lát, azt mind uralja/E jogát el nem vitathatod/Innen egész az óceánig/Vad ember s állat ura vagyok/Ó magányosság, hol van a szépség/Mit benned a bölcs ember meglát/ Éljek inkább bár fenyegetve /Mint játsszam e szörnyű hely urát.” A vers teljes terjedelmében, angol eredetiben a Függelékben olvasható (5. sz. Melléklet).

kultúrák és népek világába.²⁷² Az 1851-től kezdődően valóban *Világkiállítás*ként megrendezett Great Exhibition színhelyéül több alkalommal is London szolgált, az esemény egyik fő szervezője és lelkes támogatója Albert herceg, az uralkodó férje volt. 1886-ban kifejezetten a gyarmati világ bemutatására hívták életre a Colonial and Indian Exhibition-t, amely a nagyközönség számára szolgált információval a Brit Birodalom távoli területeinek lakóiról és mindennapjairól.²⁷³

Természetes, hogy az így megalkotott kép csak részben fedhette a valóságot, az egzotikum csábító, esetleg idilli, s olykor félelmetes színben tűnt fel a hétköznapi ember számára. Ez a fajta előzetes tudás, előítélet vagy kiindulási pont tetten érhető Isabella Bird esetében is. Beszámolójában több ízben utal arra, hogy az éppen bejárt vidék, megpillantott táj, megismert népcsoport vagy egyes ember milyen érzéseket, gondolatokat vált ki belőle *korábbi olvasmányélményeihez, vagy éppen álmaihoz képest*. S ahogyan egyfelől természetes, érthető és elkerülhetetlen, hogy a korabeli ember ezek alapján alkotja meg véleményét a gyarmati világról, ugyanúgy sokatmondó is a tekintetben, hogy mennyire nem valós élmények, információk segítettek eligazodni – már akkor sem – a világ távolabbi pontjain zajló események kapcsán. Az utazás során látottaknak a korábbi olvasmányélményekkel való összevetése Edward Said *Orientalizmusában* is kulcsszerepet kap, ezt a folyamatot nevezi Said szövegalapú megközelítésnek (textual attitude),²⁷⁴ amelynek értelmében az utazó – többnyire maga is (útikönyv) író – az alapján ítéli meg az idegen országban tapasztaltakat, amit arról korábban olvasott, akár útleírásban, akár tudományos munkában, vagy akár mesekönyvben. Said hangsúlyozza ennek a módszernek a téves, sőt, egyenesen abszurd voltát, és annak a csalódottságnak, kiábrándultságnak a törvényszerűségét, amelyet ez a megközelítés óhatatlanul generál.²⁷⁵ Ugyanitt Gérard de Nervalnak egy Théophil Gautier-hez írt levelét idézi, ahol Nerval ezt a csalódottságélményét – itt Egyiptom kapcsán – a következőképpen fejezi ki:

Területről területre, királyságról királyságra járva a világ szebbik fele számomra elveszett, és hamarosan egy hely sem lesz, amiről tudnám:

²⁷² WINTLE, *i.m.*, 115.

²⁷³ WINTLE, *i.m.* 129

²⁷⁴ Edward SAID, *Orientalism*, Vintage Books. A Division of Random House, New York, 1979, 92-3 „Many travellers find themselves saying of an experience in a new country that it wasn't what they expected, meaning that it wasn't what a book said it would be.”

²⁷⁵ SAID *i.m.* 100. „there is a disappointment that the modern Orient is not at all like texts.”

menedéket találhatok ott *álmaim* számára. De leginkább azt bánom, hogy Egyiptomot töröltem ki a *képzeletemből*, most, hogy sajnálatos módon *emlékeim* közé került.²⁷⁶

Ez az *álmok*, a *képzelet* illetve a valóságot megőrző *emlékek* között feszülő ellentét frusztrációhoz vezet, amely többféleképpen is megnyilvánulhat. Amikor az utazó megérkezik, sok esetben az egzotikus mesevilághoz tartozó képek, tájak, a *látvány* önmagában lenyűgözi a szerzőt, míg az egyes emberrel, vagy népcsoporttal, azaz voltaképpen a gyarmatosítói attitűd szerinti *alárendelt* csoporttal szemben elutasító magatartást tanúsít – „magányossága”, „egyedülisége” is ebből fakad. Részletes pszichológiai elemzés e dolgozatnak nem feladata, a jelenség megfejtéséhez azonban Festinger kognitív disszonancia fogalmának segítségével jutunk közelebb.²⁷⁷ A kognitív disszonancia oldására tett erőfeszítések az elképzelt-elvárt és a megvalósulás (*megnemvalósulás*) között feszülő ellentét kiegyenlítésére, öngazolásra törekvés metódusai. Eszerint két út állhatott a korabeli, egzotikus és/vagy idilli „Kelet”-képet közvetítő műveken szocializálódott utazó (író) előtt: az egyik, amikor a látni vágyott terület tényleges szépsége, a helyi kultúrák különlegessége, mely egyértelműen lenyűgözi a szerzőt, ellentétben áll azzal a fajta „uralkodói” magatartással, amellyel a Brit Birodalom képviselője a távoli gyarmatok primitív lakóit szemlélhette. A feszültség adott, oldása az egyes ember *negatív* színben való feltűntetése révén érhető el. (Ha már a táj, a természet szépsége „uralkodik” az utazón, szükséges hangsúlyozottan felülről szemlélni az „alárendelt” csoportot, hogy illeszkedjék a gyarmatosítói önképbe.) A másik lehetőség ennek épp fordítottja: a csalódás, amit az otthon elképzelt mesevilág után a megismert valóság okoz, *legalább* a táj szépségével enyhíthető. Ez esetben is hasonló utat jár be az író: a természeti vagy épített tárgyi környezet önmagában varázslatos – elvégre ennek megismeréséért kelt útra a szerző, érdemtelenységének beismerése egyben az utazás hiábavalóságát is jelentené –, a helyi őslakos közösségek azonban „elrontják” az utazó örömét, s vagy modorukkal, vagy riasztó külsejükkel „helyreállítják”, igazolják a gyarmatosító-gyarmatosított közti elképzelt-elvárt, a korabeli társadalomban szükségszerűen alá-fölérendeltségi viszonyt. Ezen attitűd magyarázatához a kognitív

²⁷⁶ u.o. „I have already lost, Kingdom after Kingdom, province after province, the more beautiful half of the universe, and soon I will know of no place in which I can find a refuge for my dreams; but it is Egypt that I most regret having driven out of my imagination, now that I have placed it in my memory.” (kiem. tőlem)

²⁷⁷ L. FESTINGER, *A kognitív disszonancia elmélete*, Budapest, Osiris Kiadó, 2000

disszonancia elméletén kívül szorosan kapcsolódik Pratt *anti-conquest* (azaz nehézkesen magyarítva: *hódítás-ellenesség*) fogalma is.²⁷⁸

A terminus az *anti-conquest narrative* narrációs technikához illetve szövegtípushoz kapcsolódik, s lényege az a gyarmatosítói magatartás, melynek során a hódító birodalom képviselője a felelősség elhárításával, önmaga felmentésével egyidejűleg éppen a meghódított kultúrák alsóbbrendűségét kívánja erősíteni, bizonyítani. Ezen mechanizmus révén a szerző a bemutatott gyarmatosított népek, kultúrák – „nyugati” szemmel nézett – primitívságával, életképtelenségével, adott esetben nevetségessé tételével igazolja a kolonizáció szükségességét, s egyúttal saját szerepét ebben a folyamatban törvényszerűnek, elkerülhetetlennek mutatja be, ezáltal voltaképpen elkerülve bármilyen felelősségvállalást. A tudományosság igényét, vagy annak látszatát a női szerzők önlegitimációja kapcsán az előző fejezetben már említettem, ám a hódítás-ellenes narratíva legalább annyira magyarázza ezt a jelenséget. Amikor a szerző a leigázandó/leigázott népcsoportot ábrázolásában negatív színben tünteti fel, akkor a háttérben hasonló motivációs erőt találunk, mint a tudományos leírások gyakori előfordulása kapcsán. Az *anti-conquest* jegyében mindkét esetben a cél a saját egyéni illetve áttételesen nemzeti (történelmi) felelősség hárítása, egyúttal annak igazolása, hogy a „másik” népcsoport megérdemli, viselkedésével akár előidézi sorsát, a gyarmatosított létformát.²⁷⁹ A tudományosság (látszata) pedig ezzel egyidőben a felelősségelhárítás fontos – és hatásos – eszköze, hiszen a XIX. századra az utazásnak, a beszámoló létrejöttének (hivatalos) jogalapjaként a leigázás, meghódítás, a gazdasági okok helyét átvette a „tudományos beszámoló” készítése, mely megkérdőjelezhetetlen, és „szent célt” szolgál, melyet a felfedező még saját testi épségét kockáztatva, mintegy önmagát „feláldozva” is el kíván érni.²⁸⁰ Thompson kiemeli, hogy az ilyen hódítás-ellenes ábrázolásokban gyakran megfigyelhető, hogy a beszámoló készítője megmosolyogtatóan naivnak és tudatlannak ábrázolja azokat a helyi közösségeket, törzseket, akik a tudós felfedező érkezésekor gyanakodva figyelik az eseményeket, s nem értik meg – nem hiszik el – a tudományos feljegyzések nélkülözhetetlenségét. Ugyanakkor Thompson szerint ebben a folyamatban a gyarmatosított csoportok, vagy korábbi tapasztalataik, vagy megérzéseik folytán nagyon is jól látták az eredeti hódítói motivációt, s éppen az olvasó

²⁷⁸ PRATT, *i.m.* 9., 37-84.

²⁷⁹ Más kontextusban ugyanez áldozathibáztatásnak minősül.

²⁸⁰ THOMPSON *i.m.* 145

az, aki végtelenül naiv, ha fenntartások nélkül elfogadja a „tudományos beszámoló” narratívát, s nem látja rajta keresztül a valós gyarmatosítói szándékot.²⁸¹

Bird egy ízben Malacca, az álmos kisváros hangulatát „gyermekkorában olvasott könyvek” világához hasonlítja²⁸², hasonlóan Kwala Kangsa település varázslatos növényvilágához, amit eddig csak „melegházak különlegességeiként vagy könyvekben” láthatott.²⁸³ A realitáshoz való kapcsolódás itt a botanikai szakkönyvek említésekor még fennáll, sőt: az író érdeklődéséből fakadóan kifejezett igényként fogalmazódik meg, mindez azonban később teljesen megszűnik, amikor a szerző a fikció területére érve nevez meg viszonyítási pontokat. Amikor Szingapúrba érkezve Bird a „kristály tengert”, a „gyümölcsöktől roskadozó fákat” írja le érzékletesen, hozzáteszi azt is: „ez az, amiről az ember Verne-regények olvasása után ábrándozik”.²⁸⁴ Még távolabb kerülünk a realitástól, már az utópiák és mesék birodalmába érkezve, amikor Bird egy helyen konkrét utalást tesz Swift *Gulliverjére* – ismét a növényvilág bemutatásakor –, s a Brobdingnagban fellelhető virágokhoz hasonlítja Sungei Ujong egy erdejét.²⁸⁵ S a „keleti” egzotikum „nyugati” világban is ismert referenciapontjaként nem maradhat el az *Ezeregyéjszaka meséire* való hivatkozás sem, amikor Taipengben a malájok a helyi gonosz szellemről szóló rémtörténetekkel szórakoztatják az írót.²⁸⁶

A korabeli tudományos, Bird esetében többnyire botanikai illetve földrajzi jellegű szakkönyvek, illetve a már ismert útikönyvek, folyóiratok beszámolóit alapul véve az olvasó, utazó vagy író reális – még ha mai szemmel nézve olykor túlzásokba is eső – képet kaphatott a birodalom gyarmatainak világáról. A klasszikus mesék vagy utópiák, mint az *Ezeregyéjszaka meséi* illetve a *Gulliver* említésekor a mindenki számára nyilvánvalóan fiktív történetek kerülnek előtérbe. Az utazó elképzeléseinek, prekonceptióinak már nem pusztán fiktív, hanem *irreális* – esetleg szürreális – voltát emeli ki az a mozzanat, ahogy Bird az *álm* motívumához

²⁸¹ *u.o.*

²⁸² BIRD, *The Golden... i.m* 142, Letter X, „its sensations seem to come out of books read in childhood”

²⁸³ *Uo.* 293, Letter XX, „what a delight it is to see trees and plants *at home* which one has only seen as the exotics of a hothouse, or read of in books!” (kiem. az eredetiben)

²⁸⁴ *Uo.* 107, Letter VII, „things that one has dreamed of after reading Jules Verne’s romances”

²⁸⁵ *Uo.* 194, Letter XIII, „I found great red trumpet flowers and crimson corollas, like those of a Brobdingnagian honeysuckle”

²⁸⁶ *Uo.* 354, Letter XXII, „This is very like one of the ghouls stories in the *Arabian Nights Entertainments.*”

fordul, mint *kiindulási ponthoz*, amelyhez viszonyítva a látottakat érzékelni, értelmezni és véleményezni tudja, esetenként mint az adott olvasmány hatására felmerülő kép, máskor – több esetben – az olvasmányélmény említése nélkül, kizárólag az álmodást mint viszonyítási pontot alkalmazva.

Maga az *álmok* kifejezés kétféle értelemben szerepel ezekben a leírásokban. Egyfelől az „álmos kisváros”²⁸⁷ jelentésben, másfelől pedig a szerző saját – korábbi, adott esetben olvasmányélményekhez kapcsolódó – álmai, elképzelései, vágyai, olykor elvárásai szinonimájaként. Az elképzelt-elvárt és a reális ütköztetése szempontjából dolgozatom témája számára ez utóbbi jelentéstartalom releváns, a kifejezés használatának gyakorisága a *Golden Chersonese*-ben szembeszökő. Szingapúri kitérője előtt, az V. Levélben Bird érdekes módon még negatív előjellel említi a Maláj-szigetekkel kapcsolatos korábbi elképzeléseit: „soha nem álmodtam az 'Arany Szigetvilágról'”²⁸⁸, a mostanit megelőző utazásaira visszautalva a IX. Levélben azonban már így ír: „azt hittem, trópusi álmaim véget értek, [...] de most újra álmodom őket”²⁸⁹. Későbbi bejegyzéseiben ennek megfelelően egy Selangorban majd Malaccában töltött napot nevez „trópusi álmok”-nak.²⁹⁰ A Kwala Kangsában elefánt-háton tett kirándulásáról pedig a következőképpen számol be: „Mielőtt eljöttem volna, elefánt-nyeregről és arannyal álszótt kárpitokról álmodtam, de az én elefántomon egyik sem volt.”²⁹¹ „Mindig arról álmodoztam, milyen pompás lehet elefántháton utazni, de egyáltalán nem érzem, hogy emiatt kicsit is méltóságteljesebbé váltam volna.”²⁹² A második álmok-értelmezés alapján ez utóbbi idézetekben érezhetően inkább kiábrándultságot hoz az előzetes elképzeléssel szembeállított valóság, míg a legtöbb esetben az álmok mint megelőlegezett pozitív ábrázolás illetve viszonyulás, befolyással van az író tényleges tapasztalatai, élményei alapján kialakult

²⁸⁷ Uo. „dreamy Malacca” (Letter VIII), „It is a land where it is 'always afternoon' – hot, still, dreamy. Existence stagnates.” “Malacca: a fragrant tropic dream and nothing more.” (Letter IX), „dreamy, colored, slow-moving Malay-life” (Letter X), „dreamy, tropical Malacca” (Letter XIV)

²⁸⁸ Uo. „I had never dreamed of the Golden Chersonese” (Letter V)

²⁸⁹ Uo. „I thought my tropic dreams were over [...] but I'm dreaming it again.”

²⁹⁰ Uo. „This must surely fade like a dream” (Letter IX), „This day has been a tropic dream.”

²⁹¹ Uo. „Before I came I dreamt of howdahs and cloth of gold trappings, but my elephant had neither.” (Letter XX)

²⁹² Uo. „I always dreamed that there must be something splendid in riding on an elephant, but I don't feel the least accession of dignity in consequence.”

véleményére. Az előre megalkotott (vágy)képek így tehát ezekben az esetekben nem kiábrándultságot idéznek elő, hanem beigazolódni látszanak.

Mindenképpen sokatmondó tény az is, hogy a teljes *Golden Chersonese* legutolsó mondatában Bird egész utazását ismét „trópusi álmoként” definiálja, s ahogyan eleinte közeledni látszott a korábbi elképzelésekhez (ld. olvasmányélményekhez hasonlítás, „álmodozások” említése), úgy távolodik el tőle megint, s teljes kötetét ekként zárja: „Trópusi álmom halványodik, s az 'Arany Szigetvilág' emlék már csupán”.²⁹³ S bár az álom mint narrációs eszköz a *Golden Chersonese* kapcsán vonzó interpretációs lehetőségként merül fel, mégsem tekinthető valós alternatívának, hiszen a legtöbb esetben konkrét álmokról, annak elmeséléséről és a cselekményre gyakorolt hatásáról a klasszikus értelemben nincsen szó. Sokkal inkább egy motívumról, egy viszonyulás kifejezéséről, amely a posztkolonialista elemzésben nyer értelmet. Eszerint tehát, mint ahogyan a fenti, korabeli olvasmányélményekhez történő viszonyításból is kirajzolódik, Bird – és a gyarmati időszakban jellemzően az útikönyv szerző általában – valamilyen mesés, elképzelt, vagy megálmodott képhez hasonlítva érzékeli, értelmezi és mutatja be a távoli gyarmatokon talált világot. Funkciója tehát nem valamiféle keret-narratíva felmutatása, hanem a gyarmati életnek mint a realitástól való menekülés egy lehetséges módjának ábrázolása. (Annál is inkább, mivel Bird maga nevezi maláj útját a „civilizáció elől való menekülésnek”.²⁹⁴) Ugyanezt látjuk Bahtyinnál, amikor az álom „egy teljesen más élet lehetőségeként” jelenik meg,

amely más törvények szerint szerveződik, mint a köznapi élet (néha egyenesen úgy, mint a "kifordított világ"). Az álomban látott élet érvénytelenné teszi a köznapi életet, arra kényszerít, hogy azt új módon (a megpillantott más lehetőség fényében) értelmezzük és értékeljük.²⁹⁵

²⁹³ Uo. „My tropic dream is fading and the 'Golden Chersonese' is already a memory.” (Letter XXIII)

²⁹⁴ Uo. Ld. a már idézett szakaszt: „I wonder how this unexpected and hastily planned expedition into the Malay States will turn out? [...] I was only allowed five minutes for decision, but I have no difficulty in making up my mind when an *escape from civilization* is possible.” (Letter VII, kiem. tőlem)

²⁹⁵ Mihail BAHTYIN, *Dosztojevszkij poétikájának problémái*, Budapest, Osiris, 2001, 4. fejezet. Erre utal Szávai János, amikor az álmot „a megújulás, az újjászületés lehetősége”-ként értelmezi *Hüpnosz, Morpheusz, Phantaszosz – Álom és irodalom* c. konferencia-előadásában. (http://www.szavaijanos.hu/?page_id=6)

Alapvetően ez a „másik élet” tehát az, amelyet Bird egyfelől régi álmaiban, másfelől maláj útja során keres és felfedezni vél, ugyanakkor az álom mint tényleges történeti narratíva egy alkalommal konkrétan is megjelenik a szövegben. Egy éjszakai őrsváltás zajai a Kwala Kangsa-i Brit Rezidencia területén rémálomból ébresztik a szerzőt, aki azt álmodja, „hogy a szikhek fellázadtak és minden európaít le akarnak mészárolni, engem is beleértve”.²⁹⁶ Nincs szükség hosszas magyarázatra az álom jelentőségét illetően, s a tekintetben, mennyire illeszkedik ez a gyarmatosító-gyarmatosított viszonyrendszerbe. Nem csak az álmok területén, hanem a mindennapi valóságban is lényeges különbség figyelhető meg ugyanis a megismer(ked)és, a kapcsolat kiépítésének-kiépülésének kezdeti lépései, és a későbbi – a kontaktzónában létrejövő – *tényleges* találkozások beszámolóí között. Amikor az előzetes elképzelésekről, s az ahhoz képest kialakított véleményről, az álomszerű, egzotikus, mesekönyvbe illő tájról, városképről – összességében véve: kultúráról, de konkrét emberi tevékenység nélkül – beszél a szerző, akkor pozitív előjel mindig kiérezhető mondandójából. (Ld. a fenti álom-idézeteket.) Amikor azonban ez az álomszerű kép a valósághoz látszik közeledni, s a szerző az *egyes* (helyi, bennszülött) emberrel való kapcsolatának bemutatására tér át, gyakran találkozunk negatív előjelű véleménnyel. Hongkong akkori fővárosába, Victoriába érkezve a II. Levelet Bird így kezdi: „Szeretem és csodálom Viktóriát!”²⁹⁷ A városra vonatkoztatott kijelentés a „hymn to British imperialism” jegyében persze többet is jelenthet a szerzőnek a hongkongi fővároshoz fűződő viszonyánál – az uralkodóra való utalás félreérthetetlenül benne foglaltatik e mondatban. A következő oldalon a szerző még tovább részletezi, miért tartja a várost gyönyörűnek – otthoni viszonyítási pontként itt Genova merül fel –, a Püspöki Palota „pompás, tágas és levegős”.²⁹⁸ Néhány lappal később azonban, amikor a csodált *helyszínekről* a város *lakóira* terelődik a szó, már nyoma sincs a pozitív jelzők, szuperlatívuszok sugallta lelkesedésnek. „A kínaiak közömbösek, durvák, kellemetlenek [...], goromba tekintettel, az utcán ’pidgin’ angolt kiáltozva taszigálják az embert – egyáltalán nem vonzó látvány.”²⁹⁹

²⁹⁶ BIRD, *The Golden... i.m.* Letter XX, 292. "being awake in a fright at 2 A. M. by the noise made in changing guard, from a dream that the Sikhs had mutinied and were about to massacre the Europeans, myself included!"

²⁹⁷ *Uo.* Letter II, „I love and admire Victoria.”

²⁹⁸ *Uo.* 36 „This house is magnificently situated and very large and airy.”

²⁹⁹ *Uo.* 37. [T]he Chinese seem indifferent, rough and disagreeable [...]. Their rude stare and the way they hustle you in the streets and shout their 'pidjun' English at you is not attractive.”

Ugyanez a különbségtétel és tendencia figyelhető meg a már említett Malacca kapcsán: a város, a hely, a táj „lenyűgöző”, „napról napra több csodát” rejt Bird számára – de a helyi őslakosságról, ez esetben a malájokról kiábrándító képet kapunk: „szemük kifejezéstelen”, „modoruk hideg és távolságtartó”, „és mindkét nem képviselője kifejezetten csúnya”.³⁰⁰ Ehhez hasonló ellentétes reakciót vált ki a szerzőből egy maláj *kampong* – azaz falu – és az ezt alkotó bennszülött házak látványa, illetve azok lakói, különös tekintettel a helyi maláj „herceg” (Datu Bandar) otthonára: „A Datu Bandar háza kifejezetten tetszik, praktikus és ízléses.”³⁰¹ A következő oldalon azonban a fenti véleménynyilvánítás ismétlődik meg a malájokról, igaz, valamelyest pozitív szöveggörnyezetben, mondván: „bár a malájokra mindent lehet mondani, csak azt nem, hogy szépek lennének” – ennek ellenére a „férfiak nagyszerűen festettek vörös ruhájukban és turbánjukban.”³⁰² Ezekben a negatívba váltó idézetekben ismét a kognitív disszonancia oldására tett kísérletek fogalmazódnak meg. Az álom ugyanolyan szerepben jelenik meg, mint a korábbi olvasmányélmények a fentebb idézett szakaszokban. S bár Bird egyes szövegrészletekben, mint például a monarch-of-all-I-survey jelenetek lehetséges alkalmazásakor átlépi a merev határokat hódító és meghódított között (ld. pl. a kotolamah-i jelenetet), ugyanakkor az emberi találkozások és ábrázolások esetében szívesebben „lép vissza” ezen a határvonalon a felsőbbrendű gyarmatosító biztonságos, megszokott pozíciójába.

Az anti-conquest narratíva elbeszélője valójában Pratt „látó embere” tehát, a hegytetőről szertenéző hódító, a Friedrich-festmény (férfi)alakja. Saidnál Európa és az általa szűken értelmezett „Kelet” viszonylatában ugyanez a „látó ember” az aktív-passzív kettősségben jelenik meg, amit az angolban használt passzív nyelvtani szerkezet még jobban kiemel. A „Keletet megfigyelik/nézik – nézve van” [the Orient is *watched*], „az európai ember [...] a megfigyelő/a néző” [the European (...) is a *watcher*].³⁰³ Bird is *nézi* a „Keletet”, és el is mondja, hogyan látja annak lakóit. Ugyan nem él a monarch-of-all-I-survey jelenet adta klasszikus lehetőségekkel a hódítói pozíció erősítésére, a hódítás-ellenes narratíva azonban felfedezhető nála olyan közvetett módon, amennyiben az egzotikus környezet pozitív, az őslakos emberi

³⁰⁰ *Uo.* 142 Letter X, „Malacca fascinates me more and more daily”, 138, Letter IX, „with expressionless eyes”, „there is a coldness and aloofness of manner about them”. „To my thinking both sexes are decidedly ugly.”

³⁰¹ *Uo.* 202 Letter XIII. „I thoroughly like his house, it is both fitting and tasteful.”

³⁰² *Uo.* „These men looked superb in their red dresses and turbans, *although* the Malays are anything but a handsome race.” (kiem. tőlem)

³⁰³ Said i.m. 103, (kiem. az eredetiben)

tényező pedig negatív előjelet kap. Ha a Friedrich-kép szimbolikus férfialakja tekintetével hódít és vesz birtokba, akkor a Bird-szöveg alapján a női alak speciális eszközt használ ugyanezen célra: a *megsemmisítő Másik-ábrázolást*.

4.6. Másik-ábrázolások

A meghódított területek lakóival, az egyes népcsoportok ábrázolásaival a fenti szövegszakaszokban röviden már foglalkoztam. Számos más esetben is részletezi azonban Bird a különféle törzsekhez tartozó őslakosok külső karakterjegyeit, és ezekhez sok esetben társít vélt belső tulajdonságokat. Ezek a szakaszok szinte kivétel nélkül nyersen megfogalmazott, ellenséges hangvételűek leírások, melyek a gyarmatosító felsőbbrendűségét hivatottak tükrözni. Egy Mekong-menti anamita törzs képviselői például Bird szemében „apatikusak és a mi fogalmaink szerint lusták”, a „gyerekek pufók barna arcát születésük óta nem mosták meg, és a beszámolók szerint halálukig nem is fogják”.³⁰⁴ Részletes bemutatásukkor az író esélyt sem hagy az olvasónak, hogy a legkevésbé is szimpatizáljon ezzel a népcsoporttal:

Nem tudom említettem-e már, mennyire utálatosnak tartom a felnőtt anamitákat. [...] Soha életemben nem láttam ennyire rusnya, vaskos, merev testeket, ilyen rövid nyakat, csapott vállakat, ilyen lapos arcot és orrot, ennyire széles, erőteljes és vastag ajkat, ilyen kiálló arcsontot, alacsony homlokot, lapos fejet [...]. Sötét, sárgásbarna arcuk kifejezéstelen. A férfiak és a nők is alacsonyak, s mindkét nem képviselőjének fogai feketék az állandó bétel-rágástól, amitől a nyáluk vörös lesz, és folyamatosan csorog a szájuk sarkából, mint a vér.³⁰⁵

Ehhez képest a szerző a malájokat minden bizonnyal megnyerőbbnek találhatja, amennyiben véleménye szerint csupán „kifejezetten csúnyák”, „furcsa és eseménytelen életet élnek”, „csendeselek, [...] féltékenyek, gyanakvók, és bigott muzulmánok”.³⁰⁶ Érdemes

³⁰⁴ BIRD, *The Golden...* i.m. 99, 102

³⁰⁵ *Uo.*, 104 „I do not think I have said how hideous I think the adult Anamese. [...] I never saw such ugly, thick-set, rigid bodies, such uniformly short necks, such sloping shoulders, such flat faces and flatter noses, such wide, heavy, thick-lipped mouths, such projecting cheek-bones, such low foreheads [...]. The dark, tawny complexion has no richness of tint. Both men and women are short, and the teeth of both sexes are blackened by the constant chewing of the betel-nut, which reddens the saliva, which is constantly flowing like blood from the corners of their mouths.”

³⁰⁶ *Uo.*, 142

ugyanakkor megjegyezni, hogy több esetben, amikor Bird egyes angol családok otthonában háziállatként tartott majmokról ír, egész más hangnemet üt meg – az állatokkal kapcsolatban. Egy alkalommal egy helyi, Kling származású sofőrrel a következőképpen sikerül megfogalmaznia véleményét: „sokkal kevésbé volt emberi az arckifejezése, mint Mahmoudnak vagy Eblisnek” – ez utóbbi két név azt a két emberszabású majmot takarja, akik társaságában az emlékezetes vacsorát elköltötte.³⁰⁷ (Még izgalmasabbá, összetettebbé teszi az interpretációt, hogy Eblis a Koránban a keresztény Luciferhez hasonlítható gonosz szellem neve,³⁰⁸ tehát tág asszociációval kifejezve még maga az ördög is szebb – avagy emberibb –, mint ez a Kling sofőr.) Bird hasonlóan fogalmaz, amikor a Helytartó, Bloomfield Douglas háziállatát „szép fekete majomként”, „gyönyörű állatként” írja le.³⁰⁹ Feltűnő a különbség, amely egyes őslakos *embercsoportok* és egy *állat* ábrázolása között feszül. Bird kétségek nélkül, bármiféle „udvarias” vagy visszafogottabb hangot nélkülözve fejt ki véleményét, mely szerint még ezek az állatok is szebbek és értelmesebbek, mint a helyi törzsek képviselői. Talán nem igényel bővebb magyarázatot, hogy itt is a korlátok és kérdésfelvetések nélküli gyarmatosítói attitűd nyilvánul meg.

Nem csak a negatív külső megjelenítés szolgál azonban a gyarmatosítás legitimációjaként. Az alábbi szakasz szintén a Másik-ábrázolás tipikus példája, de ezúttal a – vélt – belső tulajdonságok, jellemzők alapján megalkotott vélemény fogalmazódik meg a szerzőben. A XVI. Levél végén, egy hajóút során, egy menekülésben lévő – vélhetően kínai, bár a leírás alapján ezt csak sejteni lehet – „szerencsétlen” „keletit” [„wretched” „Oriental”] fog el a helyi rendőrség, s ennek Isabella Bird is szemtanúja lesz. Ismét érdemes hosszabban idézni ennek kapcsán a szerző eszmefuttatását és konklúzióját.

Vajon mennyi, általunk emberinek nevezett érzés lehet a keletiek ezen legalacsonyabb rendjében? Annyi biztos, hogy sok közülük a kedvességet csupán a gyengeség beismerésének tartja. A kínaiak különösen kifürkészhetetlennek tűnnek; úgy látszik, *senki sem érti őket igazán. Még a kantoni misszionáriusok is azt állították, hogy szinte semmit nem tudtak róluk és az érzéseikről.* Ez a szerencsétlen bűnöző, akinek vélhetően köze van egy

³⁰⁷ *Uo.*, 352. „[The] Kling driver [...] had a far less human expression than Mahmoud and Eblis”

³⁰⁸ *vö.pl. SAID i.m.* 101

³⁰⁹ *Uo.*, 318 „a handsome black monkey”, „a beautiful creature”

brutális gyilkossághoz, szálnalmas látvány itt a fedélzetén, és *megakadályoz abban, hogy ezt az elbűvölő estét igazán élvezni tudjam.*³¹⁰

Az idézett szakasz legutolsó mondata ismét megerősíti azt a fentebb már említett feltételezést, miszerint Birdnél gyakran a jelenet – itt: az egyébként kellemes esti hajóút – őslakos szereplője a környezet kellemetlen velejárója, bosszantó akadály, leküzdendő vagy egyszerűen ignorálandó tényező. Az egyes ember példájából levont általános következtetés, a nemcsak, hogy alacsonyabb, de „legalacsonyabb rendű” embertípus ábrázolása és vélt tulajdonságainak negatív fényben feltüntetése nem egyedi eset a gyarmatosítás történetében és irodalmában. Ismét a Spivak-i „nyugati” nézőpontból való „kiléphetetlenség” fogalmazódik meg abban, ahogyan „még a kantoni misszionáriusok is” tanúként szolgálnak Bird igazához – akik nyilvánvalóan ugyanolyan „nyugati” nézőpont alapján formálnak véleményt, mint maga a szerző. Különösen érdekes, ahogy az írónőben felmerülő sejtés és vélemény bizonyítéka nem valamiféle tényszerű esemény, konkrét cselekedet vagy egy adott személy ismert negatív tulajdonsága, hanem az a recepció-alapú információ, amit a kantoni európaiak megfogalmaztak arról, amit ők gondolnak, tudnak, avagy inkább *nem tudnak* a helyiekről. S a következtetés máris levonható: senki sem értheti meg a helyi őslakosságot, kiismerhetetlenek, kifürkészhetetlenek. Már csak egy lépésnyire vagyunk attól az axiómától, miszerint amennyiben *mi* nem ismerjük őket, akkor az magától értetődően annyit jelent: *ők* nem megismerhetők, s amennyiben az *ő* érzéseik számunkra nem megismerhetők, annak nyilvánvaló oka az emberi érzések teljes hiánya. A szerzői értelmezés alátámasztására tehát ismét pusztán egy kívülálló értelmezés révén kerül sor, az ezúttal nem irodalmi, hanem szociológiai aspektusú recepció-spirál révén. Mint ahogy azt már az *Erwartungserwartung* kapcsán is bemutattam, a társadalmi kontextusban is az előzetes elvárások szerepelnek kulcsmomentumként a vélemény megalkotásában. Gadamer az irodalmi megismerés ábrázolásához éppen pszichológiai-társadalmi analógiát választ, amikor így fogalmaz:

Mármost létezik a Te olyan tapasztalata, amely az embertársak viselkedésében kifürkészi a tipikust, s a tapasztalat alapján képes előre látni a

³¹⁰ *Uo.*, 247 „I wonder how many of the feelings which we call human exist in the lowest order of Orientals! It is certain that many of them only regard kindness as a confession of weakness. The Chinese seem specially inscrutable; *no one seems really to understand them. Even the Canton missionaries said that they knew nearly nothing of them and their feelings.* This wretched criminal, with his possible association with a brutal murder, is a most piteous object on deck, and *comes between me and the enjoyment of this entrancing evening.*” (kiem. tőlem)

másik viselkedését. Ezt emberismeretnek nevezzük. Értjük a másikat, mint ahogy értjük a tapasztalatunk körébe eső bármely más tipikus folyamatot, azaz számításba tudjuk venni.³¹¹

Esetünkben ez az analógia éppen fordított, hiszen a *Golden Chersonese* fenti, szociológiai jellegű recepció-spirálja az irodalom területéről kölcsönzött fogalmak segítségével írható le. Jelen esetben hozzátehetjük Gadamer mondatához: amennyiben a tapasztalatok alapján levont következtetés mégsem bizonyul helytállónak – akár úgy is, hogy ez a szemlélő/befogadó/olvasó számára rejtve marad –, akkor már nem emberismeretről, hanem sztereotipizálásról beszélünk, amely a Bird-kötetben hangsúlyosan megjelenik. Dupcsik Csaba szerint ez a sztereotipizálás, amelyben az a feltevés jelenik meg, hogy „'mi' normálisan élünk, míg az 'ő' szokásaik nevetségesek, furcsák vagy taszítóak”, a XVIII. századig jellemző, s azután, a „Nyugat” katonai expanziójának köszönhetően változni, finomodni kezd az ilyen jellegű beszámolók hangja.³¹² Meglátásom szerint ugyanakkor, s a fent felsorolt XIX. századi példák is ezt látszanak alátámasztani, sokkal több időnek kell eltelnie ahhoz, hogy ez az attitűd megváltozzon. Talán majd a XX. század második felére – pontosan a posztkolonializmus térnyerésének köszönhetően – kerül sor egy objektívebb elbeszélői hang megjelenésére az ehhez hasonló szövegekben. Bird szövegeiben mindenesetre sokkal inkább az objektivitásra való törekvés sajátosan gyarmati szempontú példái szerepelnek – mint ahogy az a következő szövegrészletből is kitűnik.

A fenti három aspektus közül az első, a *kontaktzóna* tehát mintegy a keretet, a legátfogóbb háttérrel, voltaképpen a tényleges térbeli-földrajzi helyszínből fakadó elemzési szempontot nyújtja a szöveg vizsgálatához, a *monarch-of-all-I-survey*-jelenet egy szintén térbeli elhelyezkedésből kiinduló, de szimbolikusan értelmezendő attitűdnek – vagy épp hiányának – bemutatása, az *anti-conquest* pedig egyfajta XIX. század-specifikus, a késő-gyarmatosítási korszakra jellemző, ön-legitimációt kereső ellenpont törvényszerű megjelenése. Mindhárom tényező metodikailag szorosan kapcsolódik a Másik-reprezentációkhoz, hiszen a kötetben az olvasó voltaképpen ezeken a motívumokon keresztül találkozik a „másik kultúrával”, kevésbé szigorúan véve az egész *Golden Chersonese* – mint ahogy egy úti leírás

³¹¹ Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, Bp., Gondolat, 1984, 251

³¹²DUPCSIK Csaba, *Falak és faltörők*. 2000, 2000. július–augusztus. 17–30. <http://magyar-irodalom.elte.hu/2000/uj/02.htm>

klasszikus értelemben mindig – alapvető célul ezt az ábrázolásfajta-t tűzi ki maga elé. Az objektivitás igényével élve azonban meg kell jegyezni, hogy Bird – noha itt is, szükségszerűen csak a saját nézőpontjából megfogalmazhatóan, de – több alkalommal is megpróbálkozik azzal, hogy ne csak a saját szempontrendszere szerint mutassa be az őslakos kultúrát, hanem egyúttal az ő szemükkel láttassa a gyarmatosító népcsoportot. Hogy ez mennyire sikerül végül valóság-hűen, alighanem vitatható:

Vendéglátóink szóval tartottak minket, nem nekünk kellett szórakoztatnunk őket, bár mi nem vagyunk egyebek, mint „hitetlen kutyák”. Attól, hogy így neveznek minket minden más nem hívővel együtt, mindig óvatos leszek, ha mohamedánok között vagyok. Nem olyan régen Shaw kapitány, amikor megpróbálta meggyőzni a malájokat, hogy helytelen a kínaiakat lelőni – mint ahogy az akkor szokásukban állt –, egyikük így válaszolt: 'Miért ne lőhetnénk le egy kínait? Nincs vallásuk.' *És bár meglehetősen udvariatlan dolog volna, ha egy leigázott faj képviselője ilyesmit mondana azokról, akik uralják őket, szemernyi kétségem sincs afelől, hogy legmélyebb meggyőződésük velünk kapcsolatban is ugyanez.*³¹³

Az idézett szakaszban az ábrázolás legfelső rétege, elsődleges célja – látszólag – röviden vázolni, hogyan gondolkodnak a helyi (maláj, kínai, mohamedán) csoportok az őket uraló angolokról. Ugyanakkor egyértelműen megjelenik az az alsóbb, mélyebb jelentésréteg is, amelyből ismét kiolvasható a szerzői vélemény. Megfigyelhetjük, ahogyan a többes szám első személy használata élesen elhatárolja a *mi*-t az *ők*-től. Úgy mondja el tehát a Másik – feltételezett – véleményét a *mi*-ről, hogy az egyúttal voltaképpen arra szolgál, hogy a *mi* mondjon el valamit *róluk*. Nem igazán, vagy nem *csak* azt jeleníti meg, hogy látnak „ők minket”, hanem ismét azt, hogy látjuk „mi őket”. Az idézett szakasz utolsó, kiemelt mondata egyértelművé teszi, hogy ez az ábrázolás egyúttal ítélezés is. A Másik által való *mi*-ábrázolás nem más, mint maga a Másik-ábrázolás. Az angol terminus, a „representing the Other” „represent” kifejezése magában foglalja nem csak a leíró ábrázolást, hanem annak azt a

³¹³ BIRD, *The Golden... i.m.* 204. „Our hosts had a good deal to say, and did not leave us to entertain them, though we are but "infidel dogs." That we are regarded as such, along with all other unbelievers, always makes me feel shy with Mohammedans. Some time ago, when Captain Shaw pressed on the Malays the impropriety of shooting Chinamen, as they were then in the habit of doing, the reply of one of them was, "Why not shoot Chinamen? they've no religion;" and though it would be highly discourteous in members of a ruled race to utter this sentiment regarding their rulers, I have not the least doubt that it is their profound conviction concerning ourselves.” (kiem. tőlem)

mozzanatát is, melyben a közvetítő (itt: az író) 'újra megjeleníti', avagy 'újra megteremti' az ábrázolás tárgyát. Said ennek az 'újrateheremtésnek' a felelősségére hívja fel a figyelmet, ahol ezek a típusú szövegek további, a valóságot ugyanígy *re*-prezentáló írásművek megszületését generálják, amelyből aztán hagyomány keletkezik, s a valóság leírásának látszata helyett egy másodlagos valóságot hoznak létre – amely hagyomány egyébként Said szerint maga az orientalizmus.³¹⁴ A fenti Bird-idézetben ezeknek a „valóságoknak” az egymásra rakódása mellett ismét a Spivak-i felvetés, a saját nézőpont elhagyására való képtelenség jelenik itt meg, noha a szándék (véltetően) éppen a Másik nézőpont bemutatása lett volna. Két egymás felé fordított tükörben oda-vissza tükröződik a valóság, de az elbeszélői – és ettől elválaszthatatlanul a gyarmatosítói – pozícióból fakadóan egyértelműen erősebb, nagyobb a saját „tükör”. Bényei Tamás ezt így fogalmazza meg:

Az európai gyarmati szövegek olvasása során ekként sokkal többet tudhatunk meg az európai reprezentációs és identitásképző stratégiákról, mint a szövegek deklarált tárgyáról, s e szövegek *jelentése* sokkal inkább az európai szimbolikus és reprezentációs rend keretein belül tárul fel: a gyarmati szövegek ekként nem a „valóságban” létező dolgok ábrázolásai, hanem [...] a nyugati kultúra belső ellentéteinek, elfojtott problémáinak kivetülései”.³¹⁵

Bird Másik-ábrázolásában nem egyszer nyilvánul meg az a fajta attitűd, amely hibátlanul illeszkedik a leigázó-leigázott hierarchikus viszonyába. Egy ponton azonban ez az állítás korrekcióra szorul, amikor – ezúttal női szereplő ábrázolásakor (!) – az alábbi részletet olvashatjuk:

Egy magas, elegáns Kling asszony [...] végigsuhan az úton, szoborszerű alakja maga a tökéletes könnyed elegancia, sötét korszóval a fején, melyet épphogy érint szép kezével, [...] gyönyörű látvány: klasszikus forma, tökéletes mozdulat, művészi színösszeállítás – a trópusi nap alkotása. Mit gondol vajon – ha egyáltalán gondol rá – a fehér európairól, aki sápadt a mozgáshiánytól, az állandó elfoglaltságtól, s aki épp öelötte lép ki kocsijából: puffok és fodrok ormótlan halma, magas sarkán fájdalmasan tántorog szűk, magas szárú cipőjében, eltorzult alakja japán saké-üveghez hasonlít, minden egyes mozdulata küzdelem vagy rángás, akinek ruhája teljességgel

³¹⁴ SAID *i.m.* 94 „such texts can *create* not only knowledge but also the very reality they appear to describe. In time such knowledge and reality produce a tradition, or what Michel Foucault calls a discourse, whose material presence or weight [...] is really responsible for the texts produced out of it.” (kiem. az eredetiben)

³¹⁵ BÉNYEI *i.m.* 12

alkalmatlan arra, hogy ezen vagy bármely más éghajlaton viseljék, [...] s aki mindeközben egészséget, kényelmet és szépséget színlel? ³¹⁶

Ez a részlet, azon túl, hogy pozitív előjellel éles kontrasztot képvisel az előző Másik-ábrázolásokkal szemben, elemi erővel mutat rá arra a meglátásra, mely szerint a másokban a szemlélő voltaképpen saját magának kivetülését, egyfajta rajta kívül álló, de lényegi alkotóelemet keres illetve fedez fel. Stuart Hall *constitutive outside*-nak nevezi ezt a tényezőt,³¹⁷ amely adott esetben – s erre a fenti idézet is példa lehet – a tekintetben értelmezhető „külső alkotóelem”-ként, amennyiben éppen a szemlélő én-ben *nem* jelen lévő, annak kiegészítését, egy komplementer ént képvisel. Hasonló ez Anwar Abdel Malek *constitutive otherness*, azaz ’a másik alkotóelem’, vagy inkább ’az alkotó másság’ fogalmához.³¹⁸ A különbség azonban annyiban számottevő, hogy Malek ezt a másságot a „keletiekhez” (Orientals) társítja, amit az orientalisták alkotnak meg vizsgálatuk során, így az a *gyarmatosítottak* énjének kiegészítője lesz, míg Hallnál ez az alkotóelem éppen a *gyarmatosítók* énjének részévé válik. Doris Jedamski értelmezésében Isabella Bird ezen nő-ábrázolásában kellő távolságból, a Másikat tulajdonképpen megismerni nem is akaró attitűddel, egyfajta „mitikus másik én” lehetőségét kívánja felmutatni, melynek révén az ismeretlen, az „archaikus ártatlanság”, az „elveszett paradicsom” egy részlete jelenítődik meg.³¹⁹ Ugyanakkor azt a lehetőséget is érdemes végiggondolnunk – s erre szintén Hall mutat rá Lata Mani és Ruth Frankenberg meglátásai nyomán –, miszerint ez a fajta Másik-ábrázolás voltaképpen a „Nyugati Szelf” újragondolásaként értelmezhető, azaz a fent leírt „komplementer én” nem csupán

³¹⁶ BIRD, *The Golden...* i.m. 117. „A tall, graceful Kling woman, [...] gliding along the pavement, her statuesque figure the perfection of graceful ease, a dark pitcher on her head, just touched by the beautiful hand, [...] is a beautiful object, classical in form, exquisite in movement, and artistic in colouring, a creation of the tropic sun. What thinks she, I wonder, if she thinks at all, of the pale European, paler for want of exercise and engrossing occupation, who steps out of her carriage in front of her, an ungraceful heap of *poufs* and frills, tottering painfully on high heels, in tight boots, her figure distorted in the shape of a Japanese saké bottle, every movement a struggle or a jerk, the clothing utterly unsuited to this or any climate, [...] and affecting health, comfort and beauty alike?

³¹⁷ HALL, *When was the postcolonial?* i.m. 252

³¹⁸ Anwar Abdel MALEK, *Orientalism in Crisis*, Diogenes 44 (Winter 1963): 107-8. Idézi SAID i.m. 97.

³¹⁹ JEDAMSKI, i.m., 41 Vö.

kiegészítésként funkcionál, hanem alapjaiban definiálja újra a „nyugati” utazó-író (avagy az olvasó) legbensőbb lényegét.³²⁰

4.7. Összefoglalás

Amikor a határátlépés fogalmának segítségével a posztkolonializmus felől közelítjük meg a *Golden Chersonese*-t, ismét hasonló következtetés vonható le, mint a korábbi fejezetekben. Itt sem lehet a bináris oppozíciókhoz ragaszkodni: a *Hikayat Abdullah* révén úgynevezett *átmeneti* szöveggel találkoztunk, amely a szerző származása, társadalmi funkciója és a szöveg sajátosságai miatt a hagyományos gyarmatosító-gyarmatosított kettősségében nehezen helyezhető el. Maga Abdullah is át- majd visszalép azon a határvonalon, amely hódító és meghódított között húzódik. A kontaktzóna lényegét tekintve szintén *átmeneti* avagy köztes terület, amely a kölcsönös kulturális hatásmechanizmuson alapszik. A monarch-of-all-I-survey jelenet a klasszikus felsőbbrendű gyarmatosító szerepet hangsúlyozza ugyan, Isabella Birdnél azonban a hagyományos értelemben nem találkozunk vele, sőt, az idézet teljes kontextusának ismerete árnyaltabb értelmezést is lehetővé tett. Az anti-conquest narratívák, amelynek jegyei felfedezhetőek Bird kötetében, alapvetően pedig egyfajta kolonizációs önkorrekciónak indulnak ki, amennyiben a XIX. századra a kimondott, néven nevezett hódítás illetve gazdasági kizsákmányolás már „nem minősül” elegendő jogalapnak a gyarmatosításhoz. Ezen posztkolonialista aspektusok kapcsán árnyalt, átmeneti avagy köztes területekről beszélünk tehát, melyek fekete-fehér fogalomrendszerrel nem leírhatók.

Akármelyik aspektus kerül tehát előtérbe, a merev határvonalak rugalmassá, *átjárhatóvá* tételén kívül – ahhoz kapcsolódóan – azt is ki kell mondani, hogy voltaképpen minden törekvés ellenére még a posztkolonialista megközelítésben is csak részben sikerül olyan objektív leíró rendszert kialakítani, amely kiegyenlített forrásfelhasználással, tudatos szempontválasztással rá tud mutatni a gyarmatiság ellentmondásaira. A Spivak-i tételből kiindulva, miszerint a posztkoloniális kritika „nyugatiságából” képtelenek vagyunk kilépni, feltételezhető tehát, hogy egy, a jelenleginél árnyaltabb, annak hiányosságait korrigáló tudományos diskurzus kialakulására egy esetleges poszt-posztkolonialista elméleti rendszer kiépítésével lenne lehetőség – s akkor Stuart Hall *poszt-értelmezése* újfent beigazolódhat.

³²⁰ HALL, *When was the postcolonial? i.m.*, 248

5. ÖSSZEGLZÉS

Disszertációmiban a határátlépés mozzanatának irodalmi-műfaji, társadalmi illetve földrajzi szempontú elemzését tűztem ki célul. Ehhez Isabella Bird kötete kiváló „alapanyagot” szolgáltatott, hiszen a *Golden Chersonese* a Viktória-korszak társadalmi változásainak köszönhetően óhatatlanul magán visel olyan jegyeket, amelyek határátlépésként értelmezhetők. Maga a változás – határátlépés. Bird időbeli, térbeli, műfajok és tradíciók által meghatározott határokat feszeget és lép át, szinte semelyik tekintetben nem zárhatjuk be egy skatulyába. Sem ő, sem szövege nem tűri a „címkézést”. Viktória-kori? Hiszen Bird túléli a királynőt, s maga a „Viktória-korszak” sem egyértelműen meghatározható. Úti irodalmat ír? Láthattuk: a *Golden Chersonese* legalább ennyire levelek, vagy önéletrajzi jellegű feljegyzések sora. Női irodalom? De hát éppen az Isabella Bird-ök azok, akik a korszakban a férfiakra jellemző közszféra felé tesznek igen határozott lépéseket. Az elemzés során azonban nemcsak tematikus értelemben fókuszáltam a határátlépés mozzanatára, hanem módszertani tekintetben is: a merev kategorizáció helyett spektrumszerű fogalomhasználatot javasoltam, a három fő fejezet során törekedtem ezt a metódust használni. A műfajok tekintetében a *Golden Chersonese*-re „ráhúzható” egyes kategóriáknál, ezen belül az úti irodalom esetében pedig különösen is – lásd a táblázatot és annak értelmezését – megjelent ez a skálaszerű fogalomrendszer. A női szerepeket vizsgáló szakaszban nem a gender-elmélet mindent megkérdőjelező, mindent megváltoztató eszközeivel dolgoztam, hanem arra mutattam rá, hogy konkrétan maga Bird hogyan illeszkedik a korabeli nemi szerepek változásának sorába, s hogyan mutatkozik meg mindez a *Golden Chersonese* illetve más Bird-szövegek lapjain.

A határátlépés mozzanatából egyenesen következtethető, hogy az a kétosztatú gondolkodásmód, amelyben a „mi” és az „ők” szembenállása feloldhatatlan, nem tartható megközelítésmód többé. Bird szövege több ponton is megfelelőnek bizonyult arra, hogy bemutassam: ma létező fogalmaink, terminológiánk nem alkalmasak a „Nyugat” vs. „Kelet” problémakör teljeskörű feloldására. Erre a legegyszerűbb bizonyítékot a legtágasabb perspektívát kínáló, a posztkoloniális kritika eszköztárával dolgozó fejezet jelentette a vizsgálat során. A tényleges földrajzi határátlépés mozzanatán túl Pratt fogalmainak segítségével mutattam be a gyarmatosítói szemszög megnyilvánulását, esetenként annak hiányát Bird kötetében. Itt érezhető a leginkább annak a hangsúly-különbségnek a fontossága is, amely az eredetileg a *centrumra* és *perifériára* összpontosító vizsgálat, illetve az ehelyett a kettő közti *határ* átlépésére fókuszáló elemzés között feszül.

A disszertáció bevezetőjében írottakkal összhangban, Spengler gondolatára reflektálva dolgozatomban egyúttal azt is kutattam, hogy a Bird kötetében vizsgált elemzési pontok „*miért ott, akkor, és abban a formában*” jelentek meg, ahol, amikor és ahogyan azt a *Golden Chersonese*-ben láthattuk.³²¹ A hosszú választ részletesen kifejtettem az egyes fejezetekben, a konkrét elemzési szempontok kapcsán. Hozzá kell azonban ehhez még tennem, hogy ennek a fajta kérdésfelvetésnek a létjogosultsága éppen a posztkolonializmus *kritikájában* rejlik – noha a spengleri idézetre hivatkozni ilyen szempontból anakronizmus volna. Ennek jegyében vettem fel a disszertáció bevezetőjében a poszt-posztkolonializmus fogalmának bevezetését, amellyel többek közt Spivaknak arra a elgondolására adható válasz, miszerint még a posztkolonializmusban sincs mód a tudományos kutatás Európa-centrikusságából kilépni.³²² Ugyanezzel a dilemmával már Said *Orientalizmusa* óta folyamatosan szembekerülünk mindannyian – akkor is, ha Said „Kelet” fogalma nem a dolgozatomban tárgyalt Dél-Kelet Ázsiának feleltethető meg, maga a beszédmód azonban tökéletesen alkalmazható ebben az esetben is. A poszt-posztkolonializmus szerint azonban – vagy ahogyan hívni fogják majd, ha az idő múlásával kialakul a rálátás távlata –, nem a mód nincs meg ebből a *egylátókörűség*ből kilépni, (és itt szándékosan nem *szűklátókörűséget* írok, hiszen elég tág az, de csak *egyetlen* pontból indul ki), hanem maguk a kutatók képtelenek megtenni ezt lépést. Minden eddigi próbálkozás egyhelyben toporgás maradt, jobb esetben 360 fokos, ugyanarra a pontra visszatérő fordulatot jelentett – a végeredmény szempontjából szinte mellékes is, melyik a kettő közül.

Jómagam ehelyett az „egyszempontúság” helyett két lehetőséget látok körvonalazódni. Az egyik meglehetősen drasztikus: tekintve, hogy az eddigi ilyen jellegű próbálkozások kudarcba fulladtak, a „mi”-nek egyszerűen abba kell hagynia a „Másikról” való beszédet, s ezzel egyidőben elkezdni hagyni a „Másikat”, hogy most beszéljen ő. Ehhez persze érteni kell nyelvet, gondolkodásmódot, társadalmat, kultúrát. De a „Másikat” megérteni is csak akkor van lehetőség, ha beszélni hagyjuk – s ezzel máris ördögi körbe léptünk. A másik lehetőség talán kivitelezhetőbb: ha a „Nyugat” az *orientalizmus* mintájára az *occidentalizmus* jelenségével is hajlandó lenne egyenlő mértékben foglalkozni, akkor talán a két egyszempontú, önmagában elfogult nézetrendszer kiegyenlíthetné egymást. Occidentalizmus alatt – röviden – itt azt a said-i terminus analógiájára megalkotott nézetrendszert és az erről szóló diskurzust értem, amely ezúttal nem a „Keletet”, hanem a „Nyugatot” vizsgálja, értelmezi, s az értelmezés során alkotja

³²¹ SPENGLER *i.m.* 99

³²² MCLEOD *i.m.* 15

meg. Hozzáteszem: nincs itt szó újabb általam elkövetett neologizmusról, az elmúlt évtizedek során több szerző is élt már ezzel a referenciális szójáttékkal – bár a játék szó igazán nem a legmegfelelőbb ebben a kontextusban. Érdekes azonban megfigyelni a terminus jelentésének változását az évek során, s hogy mennyire nem letisztult fogalomról beszélünk az occidentalizmus esetében – sem. A '90-es évektől kezdve jellennek meg olyan kötetek, amelyek ezt a kifejezést címükben is feltüntetik. Ezek közül a munkák közül, a fogalom vitatottságát illusztrálendő, itt két szélsőséges példát idézek.³²³ 1995-ben jelent meg Chen Xiaomei műve, az *Occidentalism: A Theory of Counter-Discourse in Post-Mao China*³²⁴ [Occidentalizmus: Elméleti ellen-diskurzus a Mao utáni Kína társadalmában], amely – mint címe is mutatja – a kínai társadalomban és kultúrában a Mao halála utáni években kialakult „Nyugat”-képet elemzi. A „kínai occidentalizmusban” Chen szerint olyan ellen-diskurzus [counter discourse] jött létre, amely elnevezésében ugyan Said terminusára reflektál, de voltaképpen a maoizmus ideje alatt kialakult kulturális elnyomás ellenében – vagyis: nem a said-i orientalizmus ellenében – született meg. Valamelyest leegyszerűsítve: éppen ezért az occidentalizmusnak ebben a változatában a „szabad” „nyugati” kultúráról és tudományról alkalmasint túlzottan is pozitív kép alakult ki.³²⁵ (Chen ennek egyik jellegzetes tüneteként a Kínában 1988-tól sugárzott *River Elegy* – kínaiul *He shang* – című TV sorozat hódító útját mutatja be.) Az occidentalizmus itt tehát egy elnyomó politikai korszakra válaszoló ellenreakció, ebből fakadóan szubjektív, és szélsőségesen – s ahogy Chen sugallja: indokolatlanul – pozitív előjelet kap.

Ezzel szemben Ian Buruma és Avishai Margalit 2004-es *Occidentalism: The West in the Eyes of its Enemies* [Occidentalizmus: A Nyugat, ahogyan ellenségei látják] című kötete³²⁶ viszont olyan ellenpontot képvisel, amely szinte azt is megkérdőjelezni látszik, jogos-e egyáltalán az 'occidentalizmus' kifejezést használni mindkét mű esetében. Már a könyv megjelenési éve, és a címben használt „ellenség” [enemy] kifejezés láttán, szinte a kötet olvasása nélkül is körvonalazódik az az előbbieken vázoltakkal gyökeresen ellentétes

³²³ Vö. Pl. *Occidentalism. Images of the West* (ed. James G. CARRIER), Oxford University Press, New York, 1995, vagy Couze VENN, *Occidentalism. Modernity and Subjectivity*, Sage Publications, London, 2000.

³²⁴ CHEN Xiaomei, *Occidentalism: A Theory of Counter-Discourse in Post-Mao China*, Oxford University Press, New York, 1995

³²⁵ CHEN, *i.m.* 27-28.

³²⁶ Ian BURUMA and Avishai MARGALIT, *Occidentalism: The West in the Eyes of its Enemies*. By. New York: The Penguin Press, 2004

beszédmód, amely ebben az esetben az 'occidentalizmus' terminust takarja. Nyilvánvaló, hogy a 2004-es megjelenési év annyiban jelentős, hogy a 2001. szeptember 11-i események után járunk, ennek megfelelően lényeges szerepet játszanak a kötetben az iszlamista terror kialakulásának okai. Ahogyan a könyv egy recenzense, Rudolf Fürst írja, egy „materialista, gyökértelen” „nyugati” kultúra képe rajzolódik ki az olvasó előtt, amely a „hagyományos közösségek elpusztításáért”, az „elembertelenedett” társadalomért felel.³²⁷ Nyoma sincs a pozitív előjelnek, a „Kelet” számára esetleg követendő mintának – ami Chen műve esetében felmerült. Még tovább bonyolítja ezt a képet, amikor Buruma és Margalit azt állítja, hogy a mai, alapvetően az iszlám terrortal azonosított „Nyugat”-ellenesség gyökerei már sokkal korábbi időkbe vezetnek vissza, egészen a német romantika „Kelet” utáni sóvárgásáig³²⁸ – amely, tegyük hozzá, mi más, mint maga a megtestesült orientalizmus. Ez utóbbi pont izgalmas felvetés, hiszen összeforr benne a két diskurzus: eszerint az elképzelés szerint tehát az occidentalizmus ugyanúgy a „Nyugat kreációja”, ilyenformán lényeges különbség nincs közte és a said-i orientalizmus között.

E fenti két példa felemlítésével arra kívánok rávilágítani, milyen ambivalens, sokrétegű és nehezen megfogható az a fogalomrendszer is, amely az orientalizmussal szemben egy másik szemszöveget mutathatna be a jelenkori irodalom- és kultúratudományok területén. (Nem is beszélve arról az alapvetésről, hogy már a „Kelet” és a „Nyugat” definíciójakor, azaz már az alapfogalmak tisztázásakor falakba ütközik az ember, e két fogalom eleve csak egymáshoz képest értelmezhető.) A fenti két példa nyomán azonban mégis megfogalmazható lehet egy közös, előjel nélküli occidentalizmus-értelmezés: egy adott társadalomban a „Nyugatról” kialakult kép és az arról szóló diskurzus. Hogy aztán melyik társadalomról van szó, pozitív vagy negatív előjelű-e a vélekedés, valós tapasztalaton vagy „beleképzelésen” alapul-e,³²⁹ az már geopolitikai és történelmi kérdések függvénye.

Az occidentalizmus fogalmának felvetésével, jelentőségének hangsúlyozásával tehát ismételten arra kívántam felhívni a figyelmet, hogy az említett „egylátókörű” avagy „egyszempontú” elemzés objektívizálható – ha nem is egyenlíthető ki teljes mértékben. Amennyiben viszont a kétosztatú, átjárhatatlan határvonalakon alapuló gondolkodásmód

³²⁷ FÜRST, Rudolf. *Perspectives*, no. 23, 2004, pp. 81–84. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/23615899

³²⁸ *Uo.* 82.

³²⁹ K. HORVÁTH Zsolt, *Ex occidente lux (Drang nach Westen)*, *Korunk* 3. évf. 7. sz. (2010. július) 96-101, 97.

helyett a posztkolonializmus alapfogalmainak lebontása nyomán egyfajta többszemponúság alkalmazható volna az irodalom- és kultúratudományok egyéb területeire is, akkor olyan megközelítési és elemzési mód születhet meg, amely talán megfelel a XXI. század – nevezzük így: a poszt-posztkolonialista éra – kihívásainak.

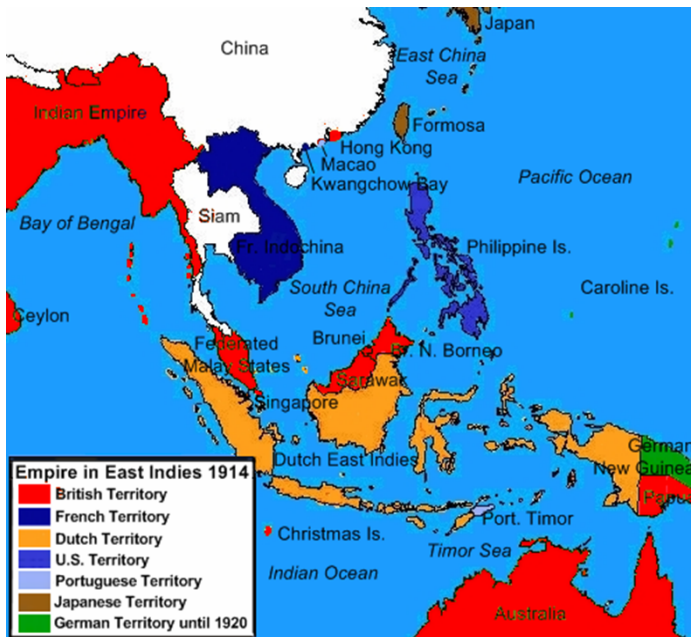
FÜGGELÉK

1.SZ. MELLÉKLET

Térképek

Kelet-India (East Indies) 1855. www.gracegalleries.com

Kelet-India (East Indies) 1914. www.atlasofbritempire.com

A mai Malajzia térképe. www.geographyiq.com

2.SZ. MELLÉKLET

Isabella Bird köteteinek, úti feljegyzéseinek listája

első kiadásuk évével, időrendi sorrendben.

- *The Englishwoman in America*. 1856, London, John Murray
- *The Aspects of Religion in the United States of America*. 1859, London, Sampson and Son
- *Notes on Old Edinburgh*. 1869, Edinburgh, Admonston and Douglas
- *The Hawaiian Archipelago*. 1875, London, John Murray
- *A Lady's Life in the Rocky Mountains*. 1879, London, John Murray
- *Unbeaten Tracks in Japan*. 1881. London, John Murray.
- *The Golden Chersonese and the Way Thither*. 1883, New York, G. P. Putnam's Sons
- *Journeys in Persia and Kurdistan*. 1891, New York, Putnam's Sons, London, John Murray
- *Among the Tibetans*. 1894, Fleming Revell Company, New York
- *Korea and Her Neighbours*. 1897, Fleming Revell Company, New York
- *The Yangtze Valley and Beyond*. 1899, London, John Murray
- *Chinese Pictures: Notes on photographs made in China*. 1900, New York: C. L. Bowman

3.SZ. MELLÉKLET

“Vacsora a majmokkal”

Isabella Bird: *The Golden Chersonese and the Way Thither*³³⁰

“I was received by a magnificent Oriental butler, and after I had had a delicious bath, dinner, or what Assam was pleased to call breakfast, was ‘served’. The word ‘served’ was strictly applicable, for linen, china, crystal, flowers, cooking, were all like exquisite. [...] All things were harmonious, the glorious coco-palms, the bright green slopes, the sunset gold on the lake-like river, the ranges of forest-covered mountains etherealising in the purple light, the swarthy faces and scarlet uniforms of the Sikh guard, and rich and luscious odours, floated in on balmy airs, glories of burning tropics, untellable and incommunicable!

My valise had not arrived, and I had been obliged to re-dress myself in my mud-splashed tweed dress, therefore I was much annoyed to find the table set for three, and I hung about unwillingly in the verandah, fully expecting two Government clerks in faultless evening dress to appear, and I was vexed to think that my dream of solitude was not be realised, when Assam more emphatically assured me that the meal was ‘served’, and I sat down, much mystified, at the well-appointed table, when he led in a large ape, and the Malay servant brought in a small one, and the Sikh brought in a retriever and tied him to my chair! This was all done with the most profound solemnity. The circle being then complete, dinner proceeded with great stateliness. The apes had their curry, chutney, pine-apple, eggs, and bananas on porcelain plates, and so had I. The chief difference was that, whereas I waited to be helped, the big ape was impolite enough occasionally to snatch something from a dish as the butler passed round the table, and that the small one before very long migrated from his chair to the table, and, sitting by my plate, helped himself daintily from it. What a grotesque dinner party! What a delightful one! My ‘next of kin’ were so reasonably silent; they required no conversational efforts; they were most interesting companions. ‘Silence is golden’, I felt; shall I ever enjoy a dinner party so much again?”

³³⁰ BIRD, *The Golden... i.m.* 306.

4.SZ. MELLÉKLET

Bird látogatása Kotolamah-ba

Isabella Bird: The Golden Chersonese and the Way Thither³³¹

The Singhalese said, "I'm going to take you to Koto-lamah; no European has been there since the war. I've never been there, nor the Resident either." I have pored over blue books long enough to know that this is a place which earned a most unenviable notoriety during the recent troubles, and is described as "a stronghold of piracy, lawlessness, and disaffection." As we were making a diagonal crossing of the Perak, the Singhalese said, "A few months ago they would have been firing at us from both sides of the river." [...] A good many people assembled on the cliff, some with muskets and some with spears, and the Singhalese said, "I wish we had not come;" but as the elephant scrambled up the bank the people seemed quite friendly, and I dismounted and climbed up to a large house with a very open floor, on which fine mats were laid in several places. There were many women and children in the room when I went in, and one of the former put a fine mat over a rice sack for me. Presently the room filled up with people, till there were fifty-nine seated in circles on the floor, but some of the men remained standing, one a thorough villain in looks, a Hadji, with a dirty green turban and a red sarong. The rest of the men wore handkerchiefs and sarongs only.

These people really did look much like savages. They all carried *parangs*, or the short *kris* called a *golo*, and having been told that the Malays were disarmed, I was surprised to see several muskets, a rifle, and about thirty spears on the wall. So I found myself in the heart of what has been officially described as "a nest of robbers and murderers," "the centre of disturbance and disaffection," etc. To make it yet more interesting, on inquiring whose house it was, the name of a notorious "rebel" leader was mentioned, and one of the women, I was told, is the principal wife or rather widow of the Maharajah Lela, who was executed for complicity in the assassination of Mr. Birch. However, though as a Briton I could not have been a welcome visitor, they sent a monkey for two cocoa-nuts, and gave me their delicious milk; and when I came away they took the entrance ladder from one of the houses to help me to mount the elephant.

³³¹ BIRD, *The Golden... i.m.* 318

Mr. Low was at first displeased that I had been to Koto-lamah, and said that my escort was "ignorant and foolish" for taking me; but now he says that though he would not have taken the responsibility of sending me, he is glad that the thing was done, as it affords a proof such as he has not yet had of the complete pacification of the district; but, he added, it would appear somewhat odd that the first European to test the disposition of the Koto-lamah people should be a lady."

5.SZ. MELLÉKLET**William Cowper (1731-1800): The Solitude of Alexander Selkirk**

I am monarch of all I survey;
 My right there is none to dispute;
 From the centre all round to the sea
 I am lord of the fowl and the brute
 O Solitude! where are the charms
 That sages have seen in thy face?
 Better dwell in the midst of alarms,
 Than reign in this horrible place.

I am out of humanity's reach;
 I must finish my journey alone;
 Never hear the sweet music of speech—
 I start at the sound of my own;
 The beasts that roam over the plain
 My form with indifference see—
 They are so unacquainted with man,
 Their tameness is shocking to me.

Society, Friendship, and Love
 Divinely bestow'd upon man,
 Oh had I the wings of a dove
 How soon would I taste you again!
 My sorrows I then might assuage
 In the ways of religion and truth,
 Might learn from the wisdom of age,
 And be cheer'd by the sallies of youth.

Ye winds that have made me your sport,
 Convey to this desolate shore
 Some cordial endearing report
 Of a land I shall visit no more.

My friends, do they now and then send
A wish or a thought after me?
O tell me I yet have a friend,
Though a friend I am never to see.

How fleet is a glance of the mind!
Compared with the speed of its flight,
The tempest itself lags behind,
And the swift-wingèd arrows of light.
When I think of my own native land,
In a moment I seem to be there;
But, alas! recollection at hand
Soon hurries me back to despair.

But the sea-fowl is gone to her nest,
The beast is laid down in his lair;
Even here is a season of rest,
And I to my cabin repair.
There's mercy in every place;
And mercy—encouraging thought!—
Gives even affliction a grace,
And reconciles man to his lot.

6.SZ. MELLÉKLET

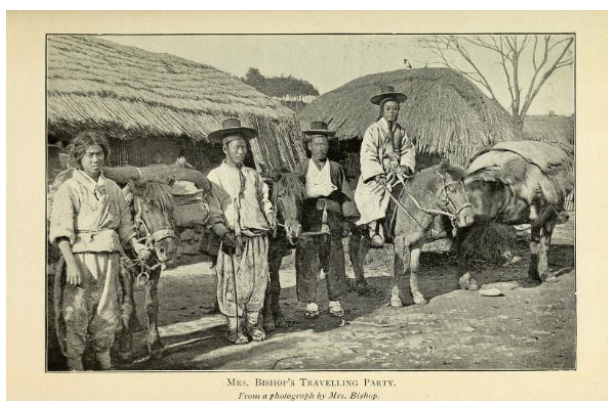
Illusztrációk

Fotó Isabella Birdről manchu viseletben, a *The Yangtze Valley and Beyond* c. kötetből.

Forrás:

<https://archive.org/details/yangtzevalleyan00birdgoog/page/n6>

Mrs. Bishop's Travelling Party.
From a photograph by Mrs. Bishop.

Bird fotója útitársairól a *Korea and her Neighbours* c. kötetéből. Forrás: https://archive.org/stream/koreaherneighbor00bird/koreaherneighbor00bird_djvu.txt

Bird kalandjainak japán manga-változata. Francia nyelvű kiadás.

Forrás: <https://www.manga-news.com/index.php/manga/Isabella-Bird-Femme-exploratrice/vol-2>

Melaka (Malacca), a volt holland gyarmat. Malajzia, 2010. Saját fotó.

Malajzia, Melaka (Malacca) 2010. Saját fotó.

Az "Orang asli" őslakos népcsoport faluja, Malajzia, Kamerun-fennsík. 2010. Saját fotó.

Petronas Twin Towers.
Kuala Lumpur, Malajzia, 2010. Saját fotó.

Útszéli árusok. Malajzia, Kamerun-fennsík, 2010. Saját fotó.

BIBLIOGRÁFIA

Elsődleges irodalom

ABDULLAH, Munshi, *The Autobiography of Munshi Abdullah*. Singapore, Methodist Publishing House, 1918

BELL, Gertrude, *Persian Pictures*, London, k.n., 1928

BIRD, I., *Journeys in Persia and Kurdistan*, London, John Murray, 1891

BIRD, I., *A Lady's Life in the Rocky Mountains*, London, John Murray, 1881

BIRD, I., *Chinese Pictures: Notes on Photographs Made in China*, London, Cassell and Company, 1900

BIRD, I., *Korea and her Neighbours*, Fleming H. Revell Company, New York, 1897

BIRD, I., *Letters to Henrietta*, ed. Kay Chubbuck, Northeastern University Press, Boston, 2003

BIRD, I., *The Englishwoman in America*, John Murray, London, 1856

BIRD, I., *The Golden Chersonese and the Way Thither*, Uckfield, Rediscovery Books Ltd. published in association with the Royal Geographical Society, 2006

BIRD, I., *The Hawaiian Archipelago*, London, John Murray, 1876

BIRD, I., *Unbeaten Tracks in Japan*, London, John Murray, 1881

BLY, Nelly, *Around the World in Seventy-two Days*, New York, The Pictorial Weeklies Company, 1890

BROOKE, Margaret, *Good Morning and Good Night*, London, Constable, 1934

BROOKE, Margaret, *My life in Sarawak, by the Ranee of Sarawak*, New York, Oxford University Press, 2005

BROOKE, Sylvia, *Sylvia of Sarawak: an Autobiography*, London, Hutchinson and Company, 1936

BURTON, F., *First Footsteps in Africa*, London, Tylston and Edwards, 1894

CADDY, Florence, *To Siam and Malaya in the Duke of Sutherland's Yacht 'Sans Peur'*, (1889) General Books, 2013

DICKENS, Charles, *Copperfield Dávid*, Bp, Révai Testvérek, 1905

FORBES, Anna, *Insulinde: Experiences of a Naturalist's Wife in the Eastern Archipelago*, (1887) Creative Media Partners, LLC, 2018

HUME, Ethel D., *The Globular Jottings of Griselda*, (1907) BiblioLife, 2008

KINGSLEY, Mary, *Travels in West Africa*, London, MacMillan, 1897

KINGSLEY, Mary, *Travels in West-Africa* (1897) Penguin Random House, National Geographical Adventure Classics, London, 2002

LEONOWENS, Anna Herriette, *The English Governess at the Siamese Court*, Boston, Fields Osgood and Co., 1870

LEONOWENS, Anna, *The English Governess at the Siamese Court: Being Recollections of Six Years in the Royal Palace at Bangkok*, Boston, Fields, Osgood & Co. 1870

LIVINGSTONE, David, *Missionary Travels and Researches in South Africa*, London, John Murray, 1857

MCDUGALL, Harriette, *Memoirs of Francis Thomas McDougall... sometime bishop of Labuan and Sarawak and of Harriette his wife*, London, Longman's Green & Co. 1889

MRS. TROLLOPE, *Domestic Manners of the Americans*, London, Whittaker, Treacher & Co., 1832

NORTH Marianne, I. *Recollections of a Happy Life: being the Autobiography of Marianne North* (1893), II. *Some Further Recollections of a Happy Life, selected from the Journals of Marianne North*, London, MacMillan & Co. 1894

PALMER, Gladys Milton, *Relations and Complications: Being the Recollections of H. H. the Dayang Muda of Sarawak*, London, 1929

RAFFLES Sophia *Memoir of the Life and Public Services of Sir Stamford Raffles*, London, John Murray, 1830

RICHING, Emily, *Through the Malay Archipelago*, London, Henry J. Dranc, 1909

SHELDON, May French, *Sultan to Sultan*, Boston, Arena Publishing Company, 1892

SHELLEY, Mary, *Rambles in Germany and Italy*, London, Edward Moxon, 1844

TROLLOPE, A., *North America*, New York, Harper and Brothers, 1862

WALLACE, Sir Alfred Russel, *The Malay Archipelago*, London, MacMillan, 1877

Szakirodalom

AGACINSKI, Sylviane, *Politique des sexes*, Paris, Seuil, 2001

ALLEN, Graham, *Intertextuality*, London, Routledge, 2000.

ANDERSON, *Autobiography*, London and New York, Routledge, Taylor & Francis Group, 2001.

AUGUST, Kari, *Reaching Rocky Mountain Jim: A Novel Based on the True Life Stories of James Nugent and Isabella Bird*, Mountain Track Publishing, Denver, Colorado, 2013

BAHTYIN, Mihail, *Az eposz és a regény* = THOMKA Beáta (szerk.), *Az irodalom elméletei III.*, Pécs, Jelenkor, 1997, 27.

BAHTYIN, Mihail, *Dosztojevszkij poétikájának problémái*, Budapest, Osiris, 2001, 4. fejezet

BASSNET, Susan, *Travel Writing and Gender* = P. HULME, T. YOUNGS, *The Cambridge Companion to Travel Writing*, London, CUP, 2002, 227.

BÉNYEI Tamás, *Traumatikus találkozások. Elméleti és gyarmati variációk az interszubbektivitás témájára*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011, 19.

BHABHA, Homi K. "Of mimicry and man: the ambivalence of colonial discourse." *Modern literary theory: a reader*. Ed. Philip; Waugh Rice, Patricia. 2nd ed. ed. London; New York: E. Arnold, 1992

BLOOM, Harold, *The Anxiety of Influence: A Theory of Poetry*. Oxford University Press, New York, 1973.

BÓKAY Antal, *Bevezetés az irodalomtudományba*, Bp., Osiris, 2006, 289.

BORGOS Anna, *Portrét a Másikról. Alkotónők és alkotótársak a múlt századelőn*, Bp., Noran-Kiadó Kft. 2007.

BORM, Jan, *Defining Travel: On the Travel Book, Travel Writing and Terminology*, in Glenn HOOPER and Tim YOUNGS (eds) *Perspectives on Travel Writing*, Aldershot: Ashgate, 13–26. 2004

BRUNCZEL Balázs, *Modernitás illúziók nélkül. Niklas Luhmann társadalom- és politikaelmélete*, Bp., L'Harmattan, 2010.

BURUMA, Ian and MARGALIT, Avishai, *Occidentalism: The West in the Eyes of its Enemies*. By. New York: The Penguin Press, 2004

CARPENTER, Humphrey, *The Seven Lives of John Murray: The Story of a Publishing Dynasty*, London, John Murray, 2009.

CARRIER, James G. (ed.), *Occidentalism. Images of the West* Oxford University Press, New York, 1995,

CASERIO, R. L., *The Cambridge History of the English Novel*, Cambridge, Cambridge University Press, 2012.

CHEN Xiaomei, *Occidentalism: A Theory of Counter-Discourse in Post-Mao China*, Oxford University Press, New York, 1995

CIXOUS, Héléne, *A medúza nevetése* (ford. Kádár Krisztina) = KIS Attila Atilla, KOVÁCS Sándor s.k., ODORICS Ferenc, *Testes Könyv II. Ictus és JATE*, Szeged, 1997.

CREIGHTON, Louise, *Some Famous Women*, *The Journal of Education*, 71, no. 3 (1763), 1910, 78. <http://www.jstor.org/stable/42812842>.

DE CERTEAU, Michel, *Spatial Stories*, in ROBERSON, Susan L. (ed.), *Defining Travel: Diverse Visions*, Jackson, MS: University of Mississippi Press, pp. 88–104. 2001

DERRIDA, J., *La loi du genre = Parages*, Paris, Galilée, 1986, 253.

DERRIDA, J., *The Law of Genre = Inquiry*, 1980, vol. 7, no. 1.

DÖMÖTÖR Ildikó, *Gentlewomen in the bush: A historical interpretation of British women's personal narratives in nineteenth-century rural Australia*, LAP Lambert Academic Publishing, Köln, Germany, 2009

DÜNNE, Jörg, *The World as Network and Tableau* = Jernej HABJAN, Fabienne IMLINGER (ed.), *Globalizing Literary Genres. Literature, History, Modernity*, NY, Routledge, 2016

EDWARDS, Justin D. és Rune GRAULUND, *Mobility at Large: Globalization, Textuality and Innovative Travel Writing*, Liverpool, Liverpool University Press, 2012.

ELLIOTT, Andrew, “A perspective close to our own”: footsteps travel and the Japanese reception of Isabella Bird’s Unbeaten Tracks in Japan, 1996–2016, *Studies in Travel Writing*, 21:1, 92-107, 2017

FESTINGER, L., *A kognitív disszonancia elmélete*, Budapest, Osiris Kiadó, 2000.

FROW, John, *Time and Commodity Culture: Essays in Cultural Theory and Postmodernity*, Oxford, Clarendon Press, 1997.

FUSSELL, Paul (ed.), *The Norton Book of Travel*, New York: W.W. Norton & Co., 1987

FUSSELL, Paul, *Abroad: British Literary Travelling Between the Wars*, Oxford: Oxford University Press, 1980

GADAMER, Hans-Georg, *Igazság és módszer*, Bp., Gondolat, 1984, 251.

GÉRIN, Winifred, *Charlotte Bronte: The Evolution of Genius*. Oxford, OUP, 1967, 110

GHOSE, Indira, *Women travellers in Colonial India: The power of the female gaze*, Oxford, OUP, 1998.

GILBERT, Susan, GUBAR, Sandra, *The Madwoman in the Attic. The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*, New Haven, Yale UP, 1979.

GULLICK, John, *Adventurous Women in South-East Asia. Six lives*, Kuala Lumpur, Oxford University Press, 1995.

HALL, Stuart, *When was the postcolonial?* = Iain CHAMBERS and Lidia CURTI (Eds.), *The Post-Colonial Question: Common Skies, Divided Horizons*, London and New York, Routledge, 1996, 242.

HITES Sándor, *A magyarországi irodalmak műfajtörténete a 19. században* = Irodalomtörténet, 2011/2.

HOLLAND, Patrick and Graham HUGGAN, *Tourists with Typewriters: Critical Reflections on Contemporary Travel Writing*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1998

HOLMES, Nancy, *Down to the Golden Chersonese. Victorian Lady Travellers*, Victoria, British Columbia, Sono Nis Press, 1991.

HUAT, Chua Beng, *Southeast Asia in Postcolonial Studies: an introduction*, Postcolonial Studies, 11:3.

JEDAMSKI, Doris, *Images, self-images and the perception of the other. Women travellers on the Malay Archipelago*, The University of Hull. Centre for South-East Asian Studies. Occasional Paper No. 26., 1995

K. HORVÁTH Zsolt, *Ex occidente lux (Drang nach Westen)*, Korunk 3. évf. 7. sz. (2010. július) 96-101, 97.

KÁDÁR Judit, *Feminista nézőpont az irodalomtudományban*, Helikon, 1994/3-4. 407-416.

KEGYESNÉ DR SZEKERES Erika, *Az elbeszélő női szubjektum. Az elbeszélő történetírás strukturái hétköznapi levelekben* = Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények II:(1), 2007 69-76.

LECHNER, Doris, *Serializing the Past in and out of the Leisure Hour: Historical Culture and the Negotiation of Media Boundaries*, Mémoires du livre. 2013.

LEJEUNE, Philippe, *The Autobiographical Pact = On Autobiography*, University of Minnesota Press, 1989,

LUHMANN, Niklas, *Bevezetés a rendszerelméletbe*, Bp., Gondolat, 2006.

MALEK, Anwar Abdel, *Orientalism in Crisis*, Diogenes 44 (Winter 1963): 107-8.

MCLEOD, John (ed.), *The Routledge Companion to Postcolonial Studies. Introduction*, London and New York, Taylor&Francis Group, 2007.

MIDDLETON, Dorothy, *Victorian Lady Traveller.*, Academy Chicago Publishers, 1993, 21.

MORGAN, Susan, *Place Matters. Gendered Geography in Victorian Women's Travel Books about Southeast Asia*, New Brunswick, New Jersey, Rutgers University Press, 1996.

NEALON, Jeffrey T., *Post-Postmodernism or, The Cultural Logic of Just-in-Time Capitalism*, Stanford, California, Stanford University Press, 2012, x.

OSBORNE, Milton, *Southeast Asia: An Introductory History*, Singapore, Allen & Unwin, 2013.

OSTERHAMMEL, Jürgen, *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2013

PATKE, R., *Postcolonial literature in Southeast Asia* = A. Quayson (Ed.), *The Cambridge History of Postcolonial Literature*, Cambridge, Cambridge University Press, 2012.

PRAMOD, Nayar, *Postcolonialism: a guide for the perplexed*, New York, Continuum, 2010. 83.

PRATT, Mary Louise, *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation*, New York, Routledge, 2008, 9.

ROHONYI Zoltán, *Előszó. Kánon, kanonizáció, kánonképződés. Vázlat egy fogalmi tartomány működéséről és történeti funkcionalitásáról* = ROHONYI, *i.m.*, 12.

SAID, Edward, *Orientalism*, Vintage Books. A Division of Random House, New York, 1979, 92-3

SHOWALTER, Elaine, *Feminist Criticism in the Wilderness*. = *The New Feminist Criticism. Essays on Women, Literature and Theory*. Ed. by Elaine SHOWALTER. New York, Pantheon Books 1985. 243–270. — Magyarul: Elaine SHOWALTER, *A feminista irodalomtudomány a vadonban. A pluralizmus és a feminista irodalomtudomány*, Helikon 1994/3–4. 417–42.

SHOWALTER, Elaine, *Toward a Feminist Poetics* = E.S. (ed.), *The New Feminist Criticism. Essays on Women, Literature and Theory*, London, Virago Press, 1986. 125-143.

SPENGLER, Oswald, *A Nyugat alkonya*, Bp., Európa Könyvkiadó, 1995.

SPIVAK, Gayatri Chakravorty, *Can the subaltern speak?* Basingstoke: Macmillan, 1988.

STEINBACH, Susie L., *Understanding the Victorians. Politics, Culture and Society in Nineteenth-Century England*, New York, Routledge, 2012.

STODDART, Anna, *The Life of Isabella Bird (Mrs. Bishop)*, London, John Murray, 1906.

SZÁVAI János, *Irodalom, fikció, autofikció* = MEKIS D. János, Z. VARGA Zoltán (szerk.), *Írott és olvasott identitás*, Budapest, L'Harmattan, 2008.

SZERECZ György tanulmánya: *Beszédpótcselekvés* = CSER András szerk., *Köszöntő kötet Szende Tamás tiszteletére*. Open Art. Bp, 71-77)

THOMKA Beáta (szerk.), *Az irodalom elméletei III*, Pécs, Jelenkor, 1997, 27.

THOMPSON, Carl, *Travel Writing*, Routledge, London and New York, 2011.

VENN, Couze, *Occidentalism. Modernity and Subjectivity*, Sage Publications, London, 2000.

VON MARTELS, Zweder (ed.), *Travel Fact and Travel Fiction: Studies on Fiction, Literary Tradition, Scholarly Discovery and Observation in Travel Writing*, Leiden: E.J. Brill. 1994

WALLERSTEIN, I., *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest. Gondolat Kiadó, 1983.

WILLIAMS, Lawrence & CLARK, Steve, *Isabella Bird, Victorian globalism, and Unbeaten Tracks in Japan* (1880), *Studies in Travel Writing*, 2017, 21:1, 3.

WINTLE, Claire, *Colonial collecting and display: encounters with material culture from the Andaman and Nicobar islands*, New York, Berghahn Books, 2013.

YOUNG, Robert J. C., *Postcolonialism: an Historical Introduction*, Oxford, Blackwell, 2001.

ZILCOSKY, John, *Writing Travel: the Poetics and Politics of the Modern Journey*, Toronto, University of Toronto Press, 2016.

Internetes források

A Conversation with Stuart Hall. The Journal of the International Institute. Volume 7 Issue 1. Fall 1999. <https://quod.lib.umich.edu/j/jii/4750978.0007.107/--conversation-with-stuart-hall?rgn=main;view=fulltext>

BONN, Moritz, *The Age of Counter-Colonisation, International Affairs*, (Royal Institute of International Affairs 1931-1939), vol. 13, no. 6, 1934, 845–847. JSTOR, www.jstor.org/stable/2603330)

BORBÉLY Szilárd recenziója Turi Tímea *Jönnek az összes férfiak* (Kalligram, 2012) c. kötetéről <http://www.avorospostakocsi.hu/2013/02/04/az-osszes-es-a-reszleges/> borbély szilárd

CSOSZÓ Gabriella, *Veled is megtörténhet. A személyes narratíva a kortárs fotográfiában*. Lettre 64. szám, 2007. Tavasz <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00048/csoszo.htm>

DUPCSIK Csaba, *Falak és faltörők*. 2000, 2000. július–augusztus. 17–30. <http://magyar-irodalom.elte.hu/2000/uj/02.htm>

FÜRST, Rudolf. *Perspectives*, no. 23, 2004, pp. 81–84. JSTOR, www.jstor.org/stable/23615899

HELLER Ágnes, 1968. Prelúdium a posztmodernhez = Magyar Lettre Internationale 30. sz. (1998). Elérhető az alábbi linken: <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre30/01hell.htm>

PEARSALL Sarah M. S., *Letters and Letter Writing*. Forrás:
<http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199730414/obo-9780199730414-0187.xml>

WONG, Wilbert, *John Turnbull Thomson and the Hikayat Abdullah*, *New Zealand Journal of Asian Studies* Volume 17 Number 2 December 2015, 95-117. (PDF Download Available).
https://www.researchgate.net/publication/302986074_John_Turnbull_Thomson_and_the_Hikayat_Abdullah

WOOLF, Virginia, *Dorothy Osborne's "Letters"* = *The Common Reader*, Second Series, The University of Adelaide. Forrás:
<https://ebooks.adelaide.edu.au/w/woolf/virginia/w91c2/index.html>

<http://www.cordella.org/isabella-bird-bishop>

<http://www.in-nocence.org/index.php?comdeb=681&cominter=50&page=communiques>

http://www.szavaijanos.hu/?page_id=21

<http://www.theartstory.org/artist-friedrich-caspar-david-artworks.htm>

<https://hyperallergic.com/263180/why-the-rijksmuseum-is-removing-bigoted-terms-from-its-artworks-titles/>

<https://rsgs.org/international-womens-day-isabella-bird/>

<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/f-F2003/faj-F2017/>

<https://www.manga-news.com/index.php/manga/Isabella-Bird-Femme-exploratrice/vol-5>

<https://www.rijksmuseum.nl/en/research/terminology>

ÖSSZEFOGLALÓ

Disszertációm középpontjában Isabella Bird *The Golden Chersonese and the Way Thither*³³² [Az Arany Szigetvilág és az odavezető út] (1883) című kötete áll, melyben a szerző 1879-ben Dél-Kelet Ázsiában, a Maláj-félszigeten tett öthetes látogatásáról számol be. A szöveg a dolgozat címében szereplő *határátlépés* irodalmi (műfaji), társadalmi és földrajzi szempontú értelmezésére ad lehetőséget.

A műfaji elemzésben rámutatok, hogy a *Golden Chersonese* írója ugyan saját művét az úti irodalom („literature of travel”) kategóriájába sorolja, de a szöveg formai-szerkesztési jellegzetességeiből kifolyólag, illetve az önéletrajzi jegyek okán a kötet más műfaji csoportokba is illeszkedhet még (levél, önéletírás, memoár). Itt különböző szövegcsoportokra, műfaji egységekre, s a köztük lévő határok elmosódottságára kerül a fókusz. Ezután erősen szociológiai beágyazottságú kérdésfelvetések következnek: a női szerepeket tárgyaló fejezet a korabeli brit társadalmi viszonyokat, a női-férfi szereprendszer határait vizsgálja – egyfelől a *Golden Chersonese* illetve Isabella Bird, valamint más utazó- és írók és férfi írók művei kapcsán. Az utolsó fejezetben a földrajzi határátlépésből kiindulva egy lehetséges posztkolonialista értelmezés fényében mutatom be a művet. Ezen belül Mary Louise Pratt fogalmai segítségével világítok rá, mit takarnak Bird kötetének esetében a „kontaktzóna”, a „monarch-of-all-I-survey” jelenet, illetve az „anti-conquest narratíva” kifejezések.

A határátlépés nem csak tematikusan, hanem módszertani értelemben is központi gondolata a dolgozatnak. Ennek értelmében a merev határok általi kategorizáció helyett spektrumszerű fogalomhasználatot javaslok, az egyes témakörök elemzéséhez ezt a módszert használom. Az Összegzésben rámutatok, hogy ha a posztkolonializmus alapfogalmainak lebontása nyomán egy lehetséges poszt-posztkolonialista megközelítés alkalmazható volna az irodalom- és kultúratudományok illetve a szociológia egyéb területeire is, akkor olyan elemzési mód születhet meg, amely talán megfelel a XXI. század kihívásainak.

³³² Isabella BIRD, *The Golden Chersonese and the Way Thither* Uckfield, Rediscovery Books Ltd. published in association with the Royal Geographical Society, 2006.

ABSTRACT

My dissertation focuses on the possible interpretations of “border crossings” in a Victorian travel narrative, Isabella Bird’s *The Golden Chersonese and the Way Thither* (1883).³³³ The motive of crossing the borders has been analysed from the literary, the sociological and the actual geographical aspect.

In the first chapter (“The difficulties of defining the genre”) I examined the possible generic classifications of *The Golden Chersonese*, based on Derrida’s axiom from his *The Law of Genre* (“genres are not to be mixed”). Starting from the categories of autobiography vs. memoir, letter as a form or genre, and finally travel literature, the generic definition of Bird’s narrative might be concluded as follows: a travel description written in a form of letters, belonging to the category of personal narratives. The findings of this chapter are confirmed by the self-reflective and self-evaluative paratextual excerpts from Bird’s different prose narratives.

The next section steps out of the traditional framework of literary theory and approaches the act of border crossing from a sociological aspect. The chapter entitled “Women’s roles, women travellers, women writers” examines the contemporary sociological conditions and gender roles, and how these determine the writer’s attitude towards the act of writing.

Finally, in the last chapter a new context has been set for the findings of the previous chapters, with the help of Mary Louise Pratt’s terms. Within “A possible postcolonial interpretation” the chapter leads us to the final conclusion of the dissertation where the different text analyses seem to underline the fact that it is legitimate and necessary to coin the term *post postcolonialism* by analogy with the notion (era? school?) of *post postmodernism* in literary and culture studies. In this way a new approach could be developed, which would fit the challenges of 21st century sociology and literary theory.

³³³ Isabella BIRD, *The Golden Chersonese and the Way Thither* Uckfield, Rediscovery Books Ltd. published in association with the Royal Geographical Society, 2006.